

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק א

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

	תעודה א
חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה ב
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ג
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ד
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ח-1988	תעודה ז
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ח
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ט
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה יא
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יב
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יג
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יד
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה טו
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טז-יז
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה יח
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יט
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה כ
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כא-כב
מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כג
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כד
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כה
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כו
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כז
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כח
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כט
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה ל
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה לא
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-136/135 לספ'). עץ תמר.

Classical Numismatic Group, Inc. <http://engcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליג'ר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הַקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליבנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסות

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסות בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסות
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקוצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- אברהם (אבי) ששון
 579 הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- זאב ספראי
 603 כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
 הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
 דבורה דימנט
 729 רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- כנה ורמן
 757 אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- נועם מזרחי
 799 'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
 העברית בימי הבית השני
- יונתן אדלר
 855 מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
 מחקר חדש
- אשבל רצון
 873 גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
 שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
1137 'פְּדָבֵר הָאֱמוּר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

מערכות המסתור בנשר־רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסתור בארץ ישראל

אלכסנדר מלמד

במהלך החפירות באתר נשר־רמלה נחשף עולם תת־קרקעי עשיר ומגוון; נתגלו ונחפרו מאות מתקנים תת־קרקעיים שונים משלל התקופות המיוצגות באתר. המאמר הנוכחי מוקדש לדיון במערכות המסתור, שעשרות מהן נחפרו באתר. 'מערכת מסתור' הוא מונח מודרני המתייחס למתקן תת־קרקעי חצוב בסלע, שעליו להיות נחבא ומטרתו להסתיר דברים, כגון תוצרת חקלאית או בני אדם. הגישה אל המערכת מתאפשרת, בדרך כלל, באמצעות פיר כניסה אנכי או אופקי החודר מפני השטח; המערכת מורכבת מחדרים ומחילות קשר; לעיתים מותקנים במערכות מסתור אמצעי נעילה, דוגמת אבני גולל, שנועדו לחסום את המעבר במחילות; חלק ממערכות המסתור קשורות לבורות מים או למתקנים תת־קרקעיים אחרים. במערכות המסתור בנשר־רמלה נתגלו ממצאים רבים ומגוונים, הן הקרמיים והן הנומיסמיים. המספר הרב של מערכות המסתור שנחפרו, לצד הכמות הגדולה של הממצאים שנתגלו בהן, דורשים בחינה מיוחדת של תופעת המסתור בשפלת יהודה. על כן מטרת המאמר היא לבחון מחדש את התיארוך של תופעת המסתור ואת תפקידן של מערכות המסתור.

רקע גאוגרפי וגאולוגי של האתר

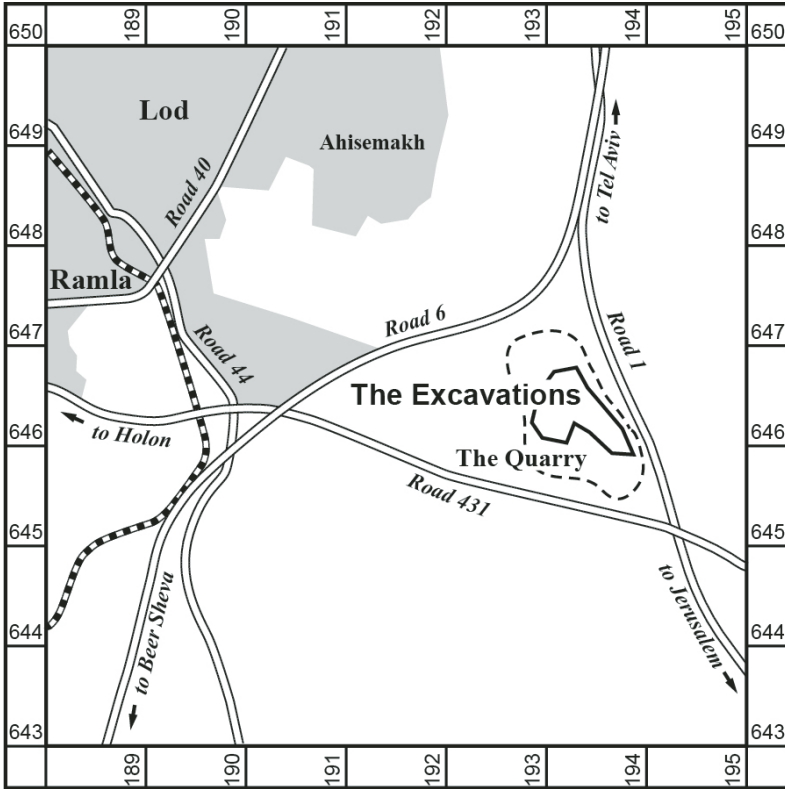
האתר נשר־רמלה (אל־חירבה) נמצא בצפון־מערב שפלת יהודה, בשטחה של מחצבת מפעל המלט 'נשר־רמלה',¹ כ־5 ק"מ מזרחית לרמלה, 5 ק"מ דרומית־מזרחית ללוד וכ־6 ק"מ צפונית לתל גזר. האתר תחום על ידי נחל אילון במערב, כביש 1 במזרח־צפון־מזרח וכביש 431 בדרום. בתקופה הרומית שכן האתר בקרבת הדרך שהובילה מלוד־דיוספוליס לירושלים ועברה באמאוס.² האתר משתרע על שתי

1 רשת ישראל החדשה (רי"ח): 193222 / 646760.

2 ראו י' רול, 'מערך הדרכים הרומיות בארץ ישראל', קדמוניות 33 (תשל"ו), עמ' 38-50.

ראו כאן, איור 1.

איור 1. נשר-רמלה – מפת התמצאות

גבעות בגובה 110–125 מ' מעל פני הים. מהאתר נשקף מישור החוף במערב, תל גימזו בצפון-מזרח, ותל גזר ושפלת יהודה בדרום.

מבחינה גאולוגית מורכב האתר משכבת סלע נארי קשה, המגיעה לעומק של עד 4–5 מ' מפני השטח; מתחתיה נמצאת שכבת סלע קירטון מתקופת הסנון, מתצורת מנוחה, המגיעה לעומק של עד 40 מ'. הגבעות מכוסות בחלקן באדמות חרסית אלוביאליות עובי משתנה. במורדות הצפוניים ובייחוד במורדות המערביים, הגובלים בנחל איילון, עומק שכבת החרסית מגיע לכדי 5–6 מ' מפני השטח.³

3 על המבנה הגאולוגי של האתר ראו בהרחבה U. Mor, *Geological Background of Neshar-Ramla Quarry*, אברוטס, נשר-רמלה.

תולדות האתר

באמצע שנות התשעים של המאה העשרים, בעקבות הפיתוח המואץ של המחצבה, התחילו באתר חפירות הצלה, שהתנהלו בחסות גופים שונים, בשטחים שונים של האתר. משנת 2006 ועד היום החפירות מתנהלות בראשותו של שלמה קול-יעקב ובחסות האקדמית של מכון זינמן לארכיאולוגיה באוניברסיטת חיפה.

במהלך החפירות השונות התברר שהפעילות האנושית באתר התחילה כבר בפליאולית התיכון והיא הייתה קשורה לתרבות המוסטרית.⁴ בתקופה הכלקוליתית המאוחרת התקיים באתר יישוב שכלל שטחי מגורים וקבורה על פני השטח ובמערות טבעיות, שהותאמו לצרכי הפעילות האנושית. בנוסף, התגלו קברים מתקופת הברונזה הקדומה I.⁵

לאחר פער התיישבותי ארוך התחדשה הפעילות האנושית באתר בתקופה הפרסית. מהתקופה הזאת נחשף בית קברות במורדות המערביים של הגבעה המערבית, וכן מתקנים חקלאיים אחדים.⁶ שרידי היישוב עצמו מהתקופה הזאת טרם נתגלו. כמו כן, טרם התברר האם קיימת המשכיות יישובית בין התקופה הפרסית והתקופה ההלניסטית, ששרידיה באתר מופרים בעיקר ממכלולי הקבורה.⁷

האתר הגיע לשיאו בתקופה החשמונאית-הרומית הקדומה. מהתקופה הזאת נחשפו בורות מים רבים, בתי בד וגיתות,⁸ מחצבות, עשרות מקוואות טהרה,⁹ קברי כוכים¹⁰ ומערכות מסתור.¹¹ הכמות הגדולה של מקוואות טהרה, לצד מנהגי הקבורה וממצאים נוספים (דוגמת 'ספלי מדידה') מעידים על כך שבתקופה החשמונאית-הרומית הקדומה האתר היה מיושב על ידי יהודים. בתקופה הזאת היישוב היהודי

4 Y. Zaidner et al., 'A Series of Mousterian Occupations in a New Type of Site: The Neshar Ramle Karst Depression, Israel', *Journal of Human Evolution* 66 (2014), pp. 1–17

5 ראו אברוטיס, נשר-רמלה.

6 ראו אברוטיס, יין.

7 ראו קול-יעקב, חפירות הצלה א; הנ"ל, חפירות הצלה ב.

8 ראו אברוטיס, יין.

9 מקוואות טהרה שנחפרו בין השנים 2006–2009 כבר פורסמו בעבר. ראו, מלמד, מקוואות א; הנ"ל, מקוואות ב. מקוואות טהרה שנחפרו בין השנים 2010–2018 עתידים להתפרסם במונוגרפיה נפרדת: A. Melamed, 'Ritual Baths (Miqva'ot) at Neshar-Ramla Quarry', Haifa (in preparation)

10 קול-יעקב, חפירות הצלה א; הנ"ל, חפירות הצלה ב.

11 מערכות המסתור שנחפרו בין השנים 2006–2009 כבר פורסמו בעבר. ראו מלמד, מערכות מסתור א; הנ"ל, מערכות מסתור ב. מערכות המסתור שנחפרו באתר בין השנים 2010–2014 פורסמו לאחרונה במונוגרפיה נפרדת, ראו מלמד, מערכות מסתור.

בנשר-רמלה היה חלק מהמערך הכפרי-החקלאי של העיר לוד-דיוספוליס.¹² הממצאים מהתקופה החשמונאית-הרומית הקדומה כוללים בעיקר מתקנים תת-קרקעיים, בשל הפעילות המאסיבית באתר בתקופה הביזנטית, שכמעט לא הותירה על פני השטח זכר ליישוב היהודי. להבנתנו, היישוב היהודי באתר נפגע במהלך המרד הגדול. בתקופה שבין המרידות המשיך היישוב להתקיים אך בקנה מידה מצומצם. אומנם באתר בכלל ובמערכות המסתור בפרט נתגלו ממצאים קרמיים ונומיסמטיים מהתקופה שבין המרידות, אך במשך כל שנות החפירה לא נמצא ולו מטבע אחד של בר-כוכבא. לכן לא ברור האם היישוב התקיים עד מרד בר-כוכבא או שחדל להתקיים במהלך השליש הראשון של המאה השנייה, לפני המרד או מיד עם פרוץ המרד. לאחר פער התיישבותי במאות השנייה והשלישית, התחדשה ההתיישבות באתר במאה הרביעית, והגיעה לשיאה במאות השישית והשביעית – בתקופה הביזנטית ועד ראשית התקופה המוסלמית הקדומה. הממצאים מהתקופה הזאת כוללים מתקנים חקלאיים, בורות מים, כבשנים, מבני מגורים, בית מרחץ,¹³ שתי כנסיות¹⁴ ומספר רב של מתקני קבורה מטיפוסים שונים.¹⁵

היישוב הנוצרי מהתקופה הביזנטית נפגע ונהרס, ככל הנראה ברעידת האדמה של שנת 749 לספירה. אין עדות לפעילות אנושית משמעותית כלשהי באתר מאמצע המאה השמינית ועד התקופה הממלוכית. בשנים האחרונות הולכות ומצטברות העדויות על פעילות אנושית ניכרת באתר בתקופה הממלוכית. מסקנות על אודות אופייה והיקפה של הפעילות הזאת יפורסמו בעתיד.

על אף שנים של חפירות וכמות גדולה מאוד של ממצאים שונים, טרם התברר שמו ההיסטורי של האתר. שמו של האתר בימינו – 'אל-חירבה' ('החורבה' בערבית) – מעיד על כך ששרידי האתר היו מוכרים לתושבי האזור בתקופה המודרנית. עם זאת, עד שנות התשעים של המאה העשרים לא זכה האתר לתשומת לב החוקרים, אולי בשל דלות הממצאים שנראו על פני השטח טרם החפירות.

12 ראו י' זלינגר, היישוב הכפרי בשפלת לוד בתקופת הבית השני, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ע.

13 ראו V. W. Avrutis, 'The Byzantine Bathhouse', *Studii Biblici Franciscani Liber Annuus* 56 (2006), pp. 456–468; Sh. Kol-Ya'akov, 'עמ' 130–115.

14 ראו Y. Zelinger and L. Di Segni, 'A Fourth-Century Church near Lod (Diospolis)', *Studii Biblici Franciscani Liber Annuus* 56 (2006), pp. 456–468; Sh. Kol-Ya'akov, *The Martyrium Church at Nesher-Ramla Quarry*, Haifa (in preparation)

15 ראו קול-יעקב, חפירות הצלה א; הנ"ל, חפירות הצלה ב.

חקר מערכות המסתור ביהודה ובגליל

חקר שיטתי של מערכות המסתור התחיל בסוף שנות השבעים ובראשית שנות השמונים של המאה העשרים. בין חלוצי המחקר היו דוד אלון, עמוס קלונר, יגאל טפר, שלמה גודוביץ ואחרים. עד אמצע שנות השמונים נסקרו ומופו יותר מ-200 מערכות מסתור בכמאה אתרים בשפלת יהודה ובהר יהודה. בשנת 1987 יצא לאור ספרם של קלונר וטפר 'מערכות המסתור בשפלת יהודה'. בספר הזה ריכזו שני החוקרים את כל הידע שנצבר עד אז על אודות מערכות המסתור. הם הגדירו לראשונה את תופעת המסתור, סקרו בהרחבה את תולדות המחקר בנושא הזה, תיארו עשרות מערכות מסתור בעשרות אתרים שונים בשפלת יהודה ובהרי יהודה, והסיקו מסקנות לגבי תיארוך המערכות ותפקידן. בשלושת העשורים שעברו מאז נוספו למחקר עוד כ-150 מערכות מסתור מכ-40 אתרים ברחבי יהודה.¹⁶ יש לציין, שהרוב המכריע של המערכות נסקר ומופה אך לא נחפר. המסקנות על אודות התיארוך והשימוש במערכות נותרו, במידה רבה, כפי שהיו לפני 30 שנה. יש לציין, שתופעת מערכות המסתור לא מוגבלת לתחומי יהודה בלבד, אלא מוכרת גם בגליל. בעשורים האחרונים חלה התקדמות רבה בחקר מערכות המסתור בגליל. בספרו האחרון מונה ינון שבטיאל 74 מערכות מסתור. הוא מדגיש את הדמיון בין מערכות המסתור בגליל לבין אלה שביהודה.¹⁷

למרבית מערכות המסתור בשפלת יהודה ובגליל מרכיבים ארכיטקטוניים דומים: פיר כניסה, בדרך כלל אנכי; חדרים מלבניים או דמויי פעמון במפלס אחד או בכמה מפלסים, לעיתים עם גומחות בדפנות להצבת נרות; ורשת של מחילות באורך משתנה המחברות בין החדרים. בחלק מהמערכות קיימים מתקנים המאפשרים לחסום את המחילות באמצעות אבן גולל הנעה על מסילה. מערכות רבות מחוברות באמצעות אחת המחילות לבור מים צמוד. במקרים כאלה המחילה בדרך כלל לא מבטלת את בור המים, אלא פורצת לתוכו קרוב לתקרתו. בכמה מערכות שולבו מתקנים תת-קרקעיים עצמאיים כמו מקוואות טהרה, מערות קולומבריאד, מחצבות ועוד.

16 ראו קלונר וטפר, מערכות המסתור, עמ' 7. ע' קלונר וב' זיסו, 'חידושים במחקר תפוצתן של מערכות המסתור ומערות המפלס בארץ יהודה', במעבה ההר: מחקרי הר אפרים ובנימין, קובץ רביעי (תשע"ה), עמ' 57-68, ושם בביבליוגרפיה.

17 על חקר מערכות המסתור בגליל ראו בהרחבה: י' שבטיאל, מקלטי מצוקים ומערכות מסתור בגליל בתקופה הרומית הקדומה, ירושלים ובני ברק תשע"ה; הנ"ל, מערכות המסתור; הנ"ל, מקלטי המצוקים; Y. Shvitiel, *Cliff Shelters and Hiding Complexes: The Jewish Defence Methods in Galilee During the Roman Period – The Speleological and Archaeological Evidence*, Göttingen 2019

לדעתם של קלוניר וטפר, מערכות המסתור הן '... תופעה יישובית, מתוכננת ומאורגנת ביד אחת ובזמן אחד',¹⁸ ואת רובן המוחלט יש לתארך לתקופת מרד בר־כוכבא. אומנם מאז פרסום ספרם של קלוניר וטפר עברו יותר משלושה עשורים ונתגלו עוד מערכות מסתור רבות, אבל המסקנות על אודות התיארוך והשימוש במערכות נותרו, במידה רבה, ללא שינוי. אין ספק שמערכות מסתור רבות בשפלת יהודה שימשו גם במרד בר־כוכבא, וחלקן אף נחצב במסגרת ההכנות לקראת המרד הזה. ביישובים השונים נתגלו מטבעות בר־כוכבא רבים, אך ממצא מתוארך ודאי מימי מרד בר־כוכבא שנתגלה במערכות המסתור נדיר ביותר. עד כה נתגלו במאות מערכות המסתור שמוכרות בארץ רק 25 מטבעות של בר־כוכבא. מטבעות כאלה נתגלו, למשל, בחורבת א־ראס ובחורבת תיתורה.¹⁹ נוצר הרושם שבעקבות התפיסה שהתפתחה בשנות השמונים, ולפיה תופעת המסתור קשורה בעיקר למרד בר־כוכבא, הפכו מערכות המסתור לסוג של 'מאובן מנחה' מבחינת חוקרים רבים, ונוצר קשר אמיץ בינן לבין מרד בר־כוכבא.

לעיתים מתוארכות מערכות מסתור לתקופת בר־כוכבא גם אם לא נתגלה בהם כל ממצא הקשור למרד בר־כוכבא או לאחר סקר בלבד. כך, לדוגמה, איתן קליין ודביר רביב מתארכים את מערכות המסתור שסקרו בצפון שפלת יהודה לימי המרד השני רק על סמך העובדה ש'... מורכבותן מרמזת כי אלו נחצבו כחלק מהכנות תושבי האזור היהודים למרד בר־כוכבא'.²⁰ בועז זיסו מתארך את מערכת המסתור בתל עדולם למרד בר־כוכבא על סמך שברים של סירי בישול מהמאות הראשונה-השנייה לספירה, וטוען ש'על פי התכנית והממצא הקיראמי ניתן לייחס את השימוש במערכת לתקופת מרד בר־כוכבא'.²¹ בחורבת קצרה מתארכים החוקרים את מערכת המסתור לימי מרד בר־כוכבא, אף על פי שלדבריהם 'לכאורה קיים קושי לתארך את המערכת הנדונה לימי מרד בר־כוכבא בשל היעדר ממצא ארכאולוגי באתרו. לעומת זאת, המערכת משתלבת בצורה מלאה במחקר מערכות המסתור התת־קרקעי

18 קלוניר וטפר, מערכות המסתור, עמ' 7.

19 על תפוצת מטבעות בר־כוכבא ראו: B. Zissu, H. Eshel, 'The Geographical Distribution of Coins of the Bar Kokhba War', *Israel Numismatic Research* 14 (2002), pp. 157-167; וכן ח' אשל, ב' זיסו, מרד בר כוכבא: העדות הארכאולוגית, ירושלים תשע"ה, ושם בביבליוגרפיה.

20 א' קליין, ד' רביב, 'מערכות מסתור בתחומי הפלכים גופנא ותמנה וגבולו הצפוני של האזור עליו שלט בר־כוכבא', ירושלים וארץ ישראל 8-9 (תשע"ג), עמ' 229. יש לציין, שבשתי מערכות מסתור דיווחו החוקרים על מציאת שברי קנקנים וסירי בישול 'מהתקופה הרומית התיכונה'. שם, עמ' 216, 220.

21 זיסו, עדולם, עמ' 72.

בארץ יהודה. אנו מבססים את תיארוכה לימי מרד בר-כוכבא על סמך הקבלות טיפולוגיות למערכות רבות אחרות ששימשו באופן מובהק בימי המרד השני.²² ואולם, כבר בראשית שנות השמונים הועלתה האפשרות שמערכות המסתור היו קיימות כבר בתקופת הבית השני. כך סבר יגאל ידין, ש'ייתכן שחלק מהן כבר נחצבו בימי מרד החשמונאים או המרד הראשון'.²³ אליו מצטרף גרעון פרסטר, המבסס את קדמותן של המערכות בעיקר על העדויות של יוסף בן מתתיהו.²⁴ גם קלונר הניח שחלק ממערכות המסתור, אם כי הפשוטות ביותר, התחילו להופיע כבר בתקופת הבית השני.²⁵

ואכן, עם הצטברות העדות הארכאולוגית הולכת ומתחזקת ההנחה שראשיתה של תופעת המסתור קדומה למרד בר-כוכבא. מערכות רבות שנחפרו תוארכו רק לתקופת הבית השני או שהיו בשימוש החל מתקופת הבית השני ועד מרד בר-כוכבא. זהו המצב למשל בחורבת מדרס ובחורבת חזן,²⁶ במודיעין,²⁷ בחורבת מזורק,²⁸ בחרבת א'דווייר,²⁹ בצור נתן,³⁰ בחורבת בורגין,³¹ ובחורבת עתרי.³² בזו האחרונה נתגלו מערכות מסתור רבות, חלקן חתומות, אשר תוארכו למן ראשית המאה הראשונה לספירה. לאחר החפירות בחורבת עתרי הניחו שני החוקרים ש'... יש בממצא זה כדי להקדים את הופעת מערכות המסתור בשפלת יהודה לימי הבית השני'.³³ שבטיאל הגיע למסקנה דומה באשר למערכות המסתור בגליל. לטענתו,

22 ע' קלונר, ב' זיסו, נ' גרייצר, 'מערכת המסתור בחורבת קצרה שבדרום שפלת יהודה', במעבה ההר: מחקרי הר אפרים ובנימין, קובץ חמישי (תשע"ו), עמ' 151-163 (בעמ' 162).

23 י' ידין, 'הערות לעניין מערכות המסתור בשיטת הלחימה של בר-כוכבא ועל היבטים שונים של התעודות הכתובות', קתדרה 26 (תשמ"ג), עמ' 43-46 (בעמ' 43).

24 ג' פרסטר, 'מערכות המסתור – מימי מרד בר-כוכבא?' קתדרה 28 (תשמ"ג), עמ' 155-157.

25 קלונר, מערכות תת-קרקעיות, עמ' 218-219.

26 קלונר וטפר, מערכות המסתור, ושם ביבליוגרפיה.

27 נחמיאס וגל, מודיעין.

28 D. Ein-Mor, 'Horvat Mazrūk, Remains of a Rural Settlement from the Late Hellenistic-Roman Periods and a Hiding Complex from the Roman period, at the Fringes of Abu-Ghosh', (to be published)

29 Sh. Batz, I. Sharukh, 'A Roman Fortress and a Byzantine Monastery at Khirbet ed-Duweir', *Judea and Samaria Publications* 16 (2012), pp. 61-106

30 א' איילון, ר' ניידינגר, י' מתיס, 'צור נתן (חורבת מגדל) – 1991', חדשות ארכיאולוגיות 100 (תשנ"ד), עמ' 38-39.

31 זיסו ואחרים, חורבת בורגין.

32 ב' זיסו, א' גנור, 'חורבת עתרי: כפר יהודי מתקופת הבית השני בשפלת יהודה', קדמוניות 123 (תשס"ב), עמ' 18-27.

33 שם, עמ' 21.

'ייתכן שגם חלק ממערכות המסתור בגליל נחצבו קודם למרד החורבן או במהלכו'.³⁴
הממצאים בנשר-רמלה מחזקים עוד יותר את ההנחה הזאת.

מערכות המסתור בנשר-רמלה

המאמר הנוכחי מוקדש, כאמור, לדיון במערכות המסתור שנתגלו בנשר-רמלה. בעבר כבר פורסמו תשע מערכות מסתור שנחפרו באתר בין השנים 2006–2007 ושלוש עשרה מערכות מסתור שנחפרו בין השנים 2008–2009. 33 מערכות מסתור נוספות, שנחפרו בנשר-רמלה בין השנים 2010–2015, פורסמו לאחרונה במסגרת מונוגרפיה.³⁵ מתוך סך כל 55 המערכות 52 נחפרו בגבעה המערבית ושלוש בשטח R, בגבעה המזרחית.³⁶ אציין, שנכון להיום (2020) יש עוד כמה מערכות מסתור שחפירתן טרם הושלמה וייתכן שיהיו עוד כמה שיתגלו בעתיד בשולי האתר.

במבט ראשון, כמות כה גדולה של מערכות מסתור באתר כפרי אחד יכולה להפתיע. ואכן, נשר-רמלה הוא כנראה האתר העשיר ביותר בארץ מבחינת מספר מערכות המסתור שנתגלו ונחפרו בו. אך יש לזכור שמכורח הנסיכות נשר-רמלה, בשונה ממרבית האתרים האחרים בארץ ישראל, נחפר בשלמותו, וייתכן שזאת הסיבה האמיתית לגילוי מספר כה רב של מערכות מסתור.

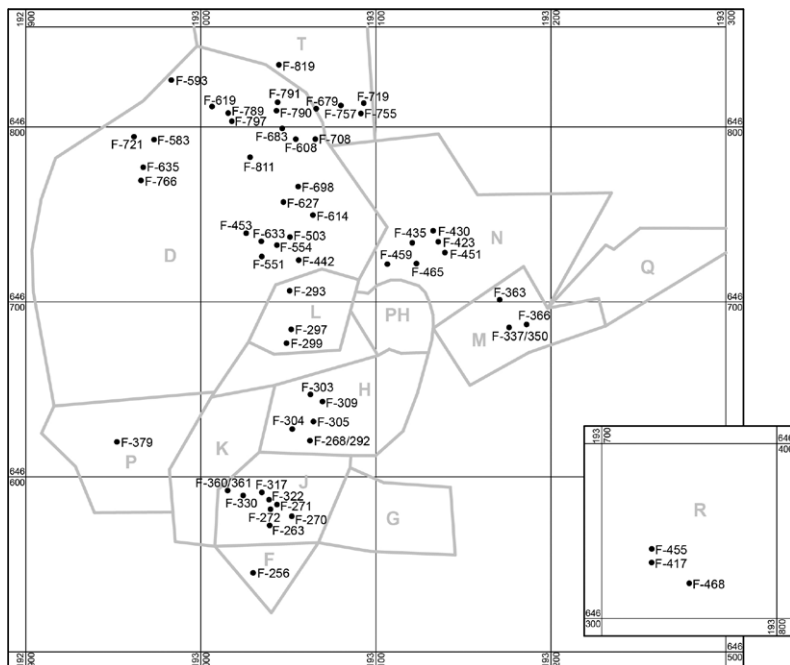
מערכות המסתור בנשר-רמלה דומות מבחינה אדריכלית ורעיונית למערכות המסתור האחרות שנתגלו בשפלת יהודה ובגליל. בצפון-מערב השפלה בפרט מוכרות מערכות מסתור רבות, למשל בחורבת תיתורה, חורבת כפר רות, חורבת חרמשית, חורבת כורכיכור, בן שמן, מודיעין, שוהם ועוד.³⁷ הדיון בטיפולוגיה של מערכות המסתור מורכב למדי, מאחר שאין ולו שתי מערכות זהות לחלוטין. בעבר כבר נעשו

34 שבטיאל, מערכות המסתור, עמ' 22.

35 ראו לעיל, הערה 11.

36 שטח R כונה במהלך החפירה בשם 'הגבעה המזרחית' להבדיל מ'הגבעה המערבית', שבה התרכזו החפירה העיקרית. המרחק בין שתי הגבעות כ-0.7 ק"מ בקו אווירי. בשל אילוצי פיתוח המחצבה נחפר רק חלק קטן של הגבעה המזרחית. לדעתנו מדובר בשני יישובים כפריים שכנים. הכפר ששכן על גבעה המערבית נחפר בשלמותו בעוד הכפר ששכן על הגבעה המזרחית נחפר בשלב זה רק בשוליו; לפריסת מערכות המסתור באתר ראו כאן, איור 2.

37 על תפוצת מערכות המסתור בצפון שפלת יהודה ראו: A. Kloner, B. Zissu, 'Hiding Complexes in the Northern Judaeian Shephelah and the Northern Boundary of the Bar Kohba Administration', G. C. Bottini, L. Di Segni, L.D. Chrupcala (eds.), *One Land – Many Cultures: Archaeological Studies in Honour of Stanislaw Loffreda* OFM, Jerusalem 2003, pp. 261–268, ושם ביבליוגרפיה.

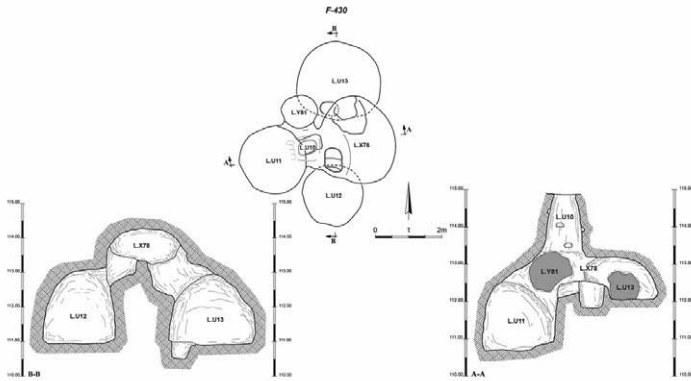
איור 2. נשר-רמלה – מפת שטחי החפירה ופריסת מערכות המסתור באתר

ניסיונות ליצור טיפולוגיה של מערכות המסתור בשפלת יהודה. כך למשל, קלוזר וזיסו חילקו את המערכות לעשרה טיפוסים שונים. חלק מהטיפוסים הם הגדירו על סמך צורתם וחלק על סמך תפקידם. הטיפוסים השונים משתייכים לשתי קבוצות של מערכות: מערכות משפחתיות ומערכות ציבוריות.³⁸ לאחרונה הציעו ינון שבטיאל ומיכאל אוסבנד לחלק את מערכות המסתור בגליל לשני טיפוסים: מערכות שנחצבו בגסות, שהן בדרך כלל קטנות ופשוטות, ומערכות שנחצבו בקפידה, שהן בדרך כלל גדולות ומורכבות יותר.³⁹

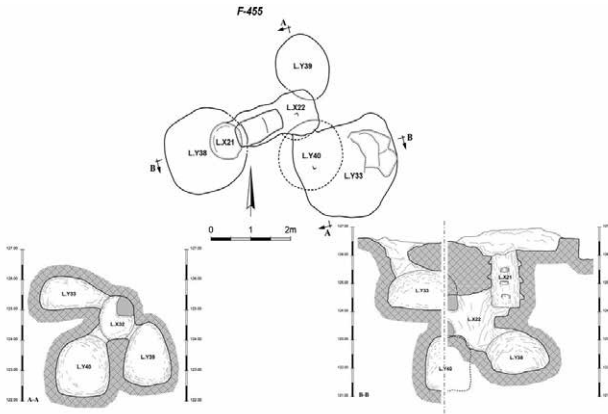
A. Kloner, B. Zissu, 'Hiding Complexes in Judea: An Archaeological and Geographical Update on the Area of the Bar Kohba Revolt', P. Schaefer (ed.), *The Bar Kohba War Reconsidered*, Tübingen 2003, pp. 181–216

Y. Shvitzel, M. Osband, 'A Methodological Perspective on the Chronology and Typology of the Hiding Complexes in the Galilee', M. Eisenberg and A. Ovadia (eds.), *Cornucopia, Studies in Honour of Arthur Segal*, Haifa 2019, pp. 237–259

איור 3. מערכת מסתור F-430, תוכנית וחתכים

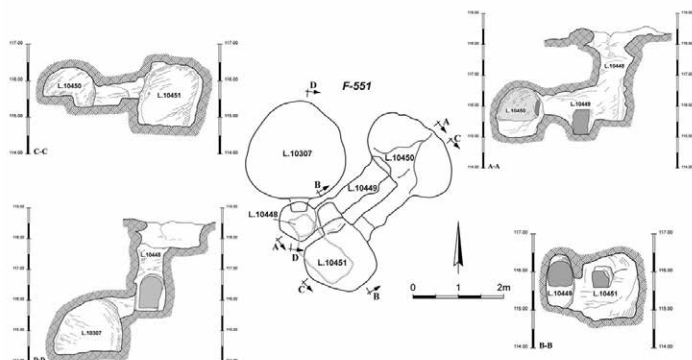

איור 4. מערכת מסתור F-455, תוכנית וחתכים

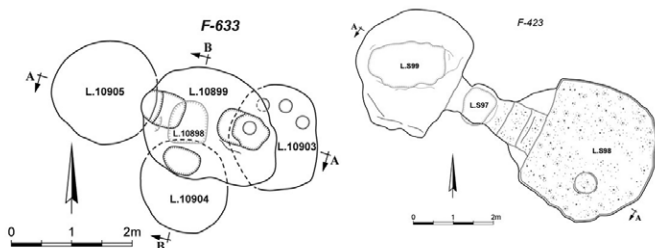
במסגרת המצימצמת של מאמר זה אין ביכולתי לתאר בפרוטרוט את כל עשרות המערכות שנתגלו באתר,⁴⁰ ואתיחס בקצרה לטיפולוגיה שלהן. בפרסום עונות החפירה 2006–2007 הצעתי חלוקה טיפולוגית ראשונית של מערכות המסתור באתר לשלושה טיפוסים.⁴¹ החלוקה לטיפוסים נעשתה אז על סמך הנפח הכללי של המערכות, מורכבותן ופריסת החללים בהן. כעת, לאחר גילוי של עוד עשרות מערכות מסתור, עדכנתי את הטיפולוגיה הראשונית.

40 תיאור אדריכלי מפורט של כל המערכות עם הממצא הקרמי והנומיסמטי מופיע במונוגרפיה המוקדשת למערכות המסתור בנשר-רמלה, ראו מלמד, מערכות מסתור.

41 ראו מלמד, מערכות מסתור א, עמ' 96.

איור 5. מערכת מסתור F-551, תוכנית וחתכים

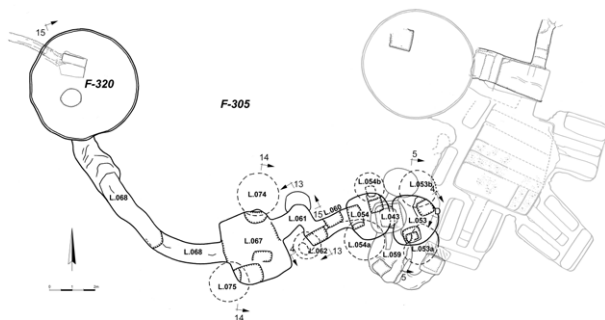
איור 6. תוכניות של מערכות המסתור F-633 ו-F-423

א. לטיפוס הראשון (I) אפשר לשייך קבוצה מוגדרת מאוד של מערכות מסתור פשוטות.⁴² הן מתאפיינות בנפח קטן, פיר כניסה יחיד, פריסה אנכית של החדרים בדרך כלל, היעדר מחילות ארוכות והיעדר יציאות לבורות מים. החדרים במערכות האלה בדרך כלל בעלי מתאר מעוגל. קוטרם של החדרים אינו עולה על שלושה מטרים. לתת-טיפוס של הטיפוס הראשון (Ia) שייכות מערכות הדומות במרבית המאפיינים לקבוצה העיקרית מהטיפוס הראשון, אך פריסת החדרים בהן יותר אופקית ויש בהן מחילות קצרות (עד כשני מטר אורך).⁴³

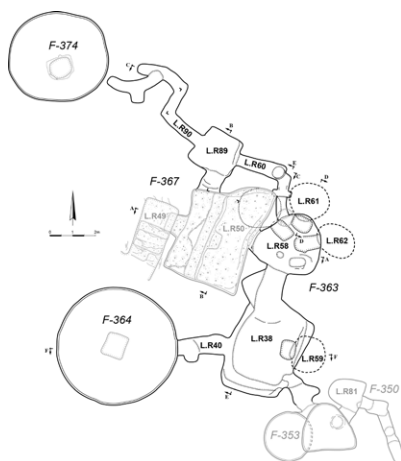
מערכות המסתור מהטיפוס הראשון קטנות מכדי לשמש למסתור ממושך של בני אדם. השהייה בחדרים הקטנים לא אפשרית ליותר משעות אחדות. סביר להניח שמערכות המסתור מהטיפוס הזה שימשו בעיקר לאחסון ולהחבאת תוצרת חקלאית. חיזוק לכך אפשר לראות, למשל, בטיוח של אחד החדרים במערכת F-423 שנועד

42 לדוגמה ראו כאן, איורים 3-4.

43 לדוגמה ראו כאן, איור 5.

איור 7. מערכת מסתור F-305, תוכנית

איור 8. מערכת מסתור F-363, תוכנית

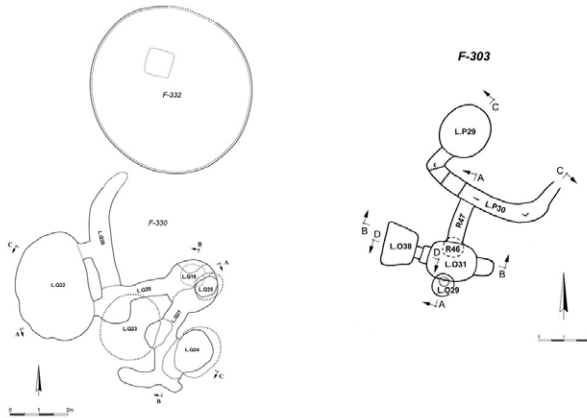
ככל הנראה, ליצור תנאים טובים יותר לשמירת התוצרת החקלאית. כמו כן, ברצפה של אחד החדרים במערכת F-633 חצובים ארבעה שקעים עגולים שנועדו, ככל הנראה, להצבת קנקני אגירה או סלים קלועים.⁴⁴

ב. לטיפוס השני (II) שייכות מערכות מסתור מפותחות.⁴⁵ הן מתאפיינות בנפח פנימי גדול, פריסה אופקית של החללים, לפחות שני פירי כניסה, מחילות ארוכות המשנות את כיוונן בזוויות שונות, וחדרים בשני מפלסים ויותר. במרבית המערכות האלה קיימים אמצעי נעילה (אבני גולל) שנועדו לחסום את המעבר

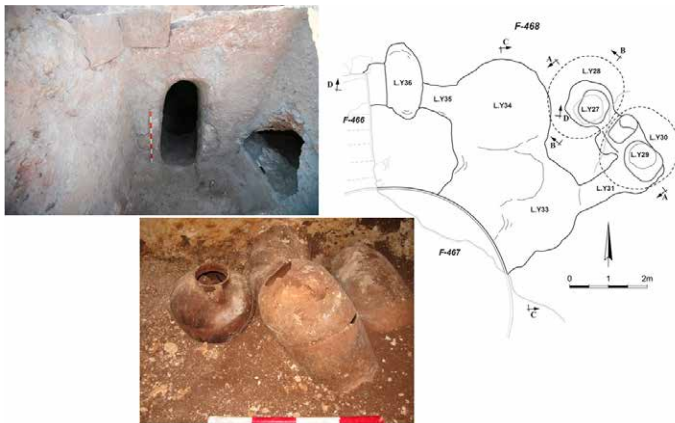
44 ראו כאן, איור 6.

45 לדוגמה ראו כאן, איורים 7-10.

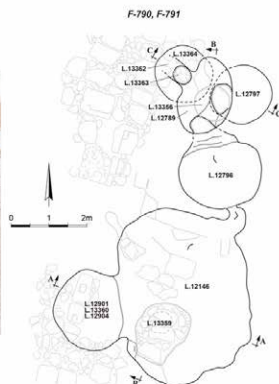

איור 11. תוכניות של מערכות המסתור F-303 ו-F-330

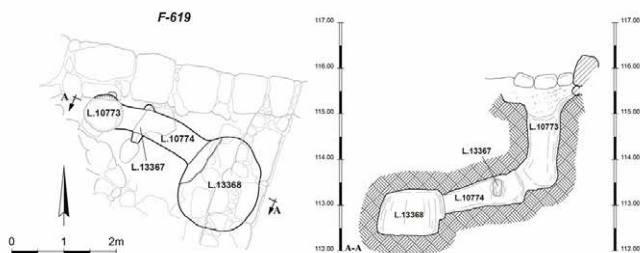

איור 12. תוכנית של מערכת מסתור F-468; משמאל למעלה: צילום של הכניסה לתוך חדר השבילה של המקווה F-466 והסתימה הפתוחה המובילה לתוך החדר L.Y 36, מבט לצפון; למטה: סדר ביטול וקנקני אגירה באתרם בחדר L.Y 34, מבט לצפון-מזרח

החקלאית. רמז לכך אפשר למצוא בטיוח של אחד החדרים במערכת F-271, אשר נועד, כנראה, ליצור תנאי אחסון טובים יותר.⁴⁶
ג. לטיפוס השלישי (III) אפשר לשייך קבוצה רחבה של מערכות מסתור שהמאפיינים המשותפים לה הם נפח קטן-בינוני, פריסה אופקית בדרך כלל של

איור 13. תוכנית של מערכת המסתור F-790/791; צילום מהחדר L.12146 של החדר L.12901 (משמאל) ושל המעבר אל החלק הצפוני של המערכת (מימין), מבט לצפון-מערב

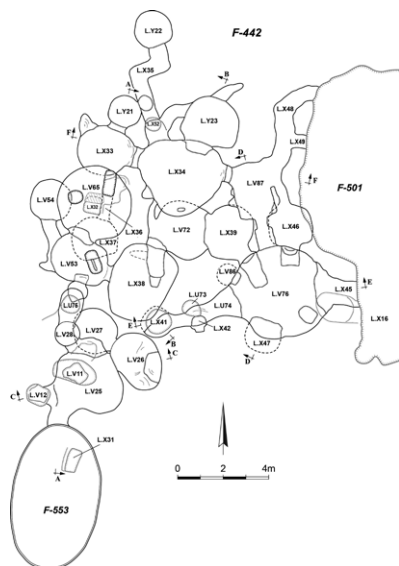
איור 14. מערכת המסתור F-619 שחצייתה לא הושלמה. תוכנית וחתך

החללים, חדרים בעלי מתאר מעוגל במפלס אחד או בשני מפלסים, פיר כניסה אחד או שניים, ומחילות באורך כולל של 6-8 מ', שלעיתים משנות את כיווןן בזוויות שונות. בחלק מן המערכות מהטיפוס הזה יש גישה לבורות מים סמוכים.⁴⁷ לתת-טיפוס של הטיפוס השלישי (IIIa) אפשר לשייך מערכות שאין בהן מחילות כלל והן מורכבות משורה של חדרים בעלי מתאר מעוגל המחוברים על ידי מעברים קצרים ומסודרים לרוב על ציר אחד.⁴⁸

מערכות המסתור מהטיפוס השלישי קטנות ופשוטות ביחס למערכות המסתור מהטיפוס השני. סביר להניח שהייעוד העיקרי שלהן היה אחסון והחבאת סחורה.

47 לדוגמה ראו כאן, איורים 11-12.

48 לדוגמה ראו כאן, איור 13.

איור 15. מערכת מסתור F-442, תוכנית

עם זאת, העובדה שברובן קיימות מחילות מפותלות, גישה לבורות המים ובחלקן גם חדרים מרווחים למדי, רומזת לכך שהן יכלו לשמש גם למסתור של בני אדם. ד. לטיפוס הרביעי (IV) שייכתי את שרידי מערכות המסתור שמרבית מרכיביהן נהרסו בפעילות מאוחרת וכן מערכות שחציבתן לא הושלמה מסיבה כלשהי, ולכן אי אפשר לשייך אותן לאחד משלושת הטיפוסים לעיל.⁴⁹

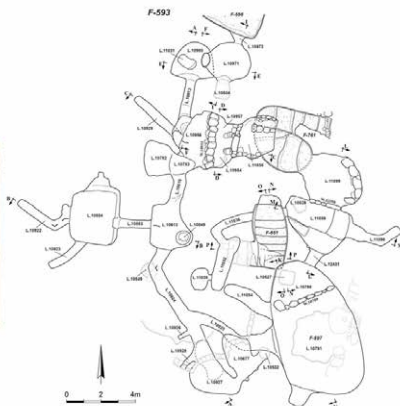
במקרים אחדים מערכות מסתור מטיפוסים שונים מתחברות ביניהן ויוצרות מערכות מורכבות. זהו המצב, למשל, במקרה של המערכות F-272, F-271, F-263, F-317 ו-F-322 שמתחברות לכדי מערכת אחת;⁵⁰ מערכת F-442 שהתפתחה מכמה מערכות מהטיפוס הראשון והשלישי;⁵¹ ומערכת F-593 שמורכבת, כנראה, משתי מערכות קדומות יותר מהטיפוס השני והשלישי.⁵² על פניו יכול להיווצר הרושם שהמערכות לעיל תוכננו מראש כמערכות מורכבות, אך ריבוי פירי הכניסה

49 לדוגמה ראו כאן, איור 14.

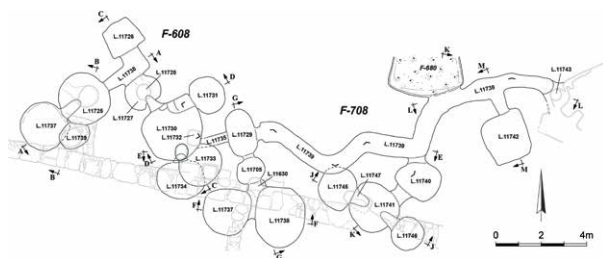
50 המערכת הזאת נדונה בהרחבה בעבר. ראו מלמד, מערכות מסתור ב, עמ' 41-58, 75-76 ושם איורים.

51 ראו כאן, איור 15.

52 ראו כאן, איור 16.

איור 16. תוכנית של מערכת מסתור F-593; צילום של הסתימה של המחילה L.11036 מאחורי הטיח של הרופן המערבית של המקווה F-651, מבט לדרום-מערב

איור 17. מערכת מסתור F-608/708, תוכנית

(חמישה-שבעה פירים בכל מערכת), שהם נקודות תורפה בכל מערכת מסתור, רומז לכך שהמערכות האלה התפתחו למערכות מורכבות בתהליך ממושך ואורגני, אולי במשך דורות.

את הדוגמה הבולטת ביותר לתהליך הזה אפשר לראות במערכת F-608/708.⁵³ המערכת הזאת מורכבת בבירור מכמה מתקנים תת-קרקעיים, שבמקור היו עצמאיים, ועם הזמן חוברו באמצעות מחילות ומעברים לכדי מערכת אחת מורכבת. מתקן אחד כזה מורכב מפיר כניסה L.11732 ומחדרים L.11730, L.11731, L.11733, L.11734; מתקן אחר מורכב מפיר כניסה L.11630 ומחדרים L.11737, L.11705, L.11738; מתקן נוסף מורכב מפיר כניסה L.11747 ומחדרים L.11741, L.11740.

L.11745 ו-L.11746. המתקנים האלה חוברו עם הזמן באמצעות מעברים ומחילה ארוכה לשאר חלקי המערכת.

רמז נוסף לכך שמערכות המסתור לא נחצבו על סמך תוכנית מוגדרת מראש, אלא התפתחו עם הזמן אפשר לראות במספר הרב של המחילות והחדרים שחציבתם לא הושלמה. התופעה הזאת מוכרת במערכות מסתור מהטיפוס השני, ונפוצה בייחוד במערכות מהטיפוס השלישי. דוגמאות לתופעה הזאת אפשר לראות, למשל, במערכות המסתור F-303, F-330 ו-F-363. בשתי המערכות האחרונות ברור שכוונת החוצבים הייתה להגיע בעזרת אחת המחילות אל בור מים סמוך. כן נראית התופעה במערכות F-442, F-451, F-593 ורבות אחרות. התופעה הזאת מוכרת בנשר-רמלה לא רק במערכות המסתור אלא גם בקברי כוכים מתקופת הבית השני. כך, למשל, בקבר כוכים F-257 שני כוכים בדופן המזרחית חצובים לעומק 0.1–0.2 מ' בלבד, כלומר מסומן רק המתאר שלהם.⁵⁴ במידת הצורך היה אפשר להשלים את החציבה בתוך שעות אחדות, במקרה של כוכי קבורה, או בתוך ימים אחדים, במקרה של מחילות וחדרים חדשים במערכות המסתור.

למערכות מסתור רבות בנשר-רמלה יש גישה אל בורות מים סמוכים. הגישה מתאפשרת, בדרך כלל, באמצעות אחת המחילות במערכת, שחודרת לתוך בור המים בחלקו הגבוה, מתחת לתקרתו. מיקום כזה של פתח המחילה מאפשר מצד אחד שימוש רגיל בבור המים, כלומר שאיבת המים דרך הפיר בתקרת הבור, ומצד אחר הוא מאפשר אספקת מים למסתתרים במערכת המסתור. אדם המביט אל תוך בור המים דרך הפיר בתקרתו לא יראה את פתח המחילה. התקן דומה של המחילות, המאפשר שאיבת מים בהסתר, תועד במקומות אחרים בשפלת יהודה, למשל בחורבת מדרס, במרשה-מערב, במודיעין, בחורבת שוכה, בחורבת בורגין ובתל עדולם.⁵⁵

54 על כך ראו קול-יעקב, חפירות הצלה א, עמ' 100–101, 247 תוכנית 7.3. על מחילות שחציבתן לא הושלמה ראו למשל Y. Shvitiel and M. Osband, 'Unfinished Tunnels in Hiding Complexes: Horvat 'Ammudim in the Lower Galilee as a Case Study', *In the Highland's Depth* 9 (2019), pp. 41–51, ושם בביבליוגרפיה. יש לציין ששני החוקרים מציעים כמה הסברים לתופעה הזאת, כגון שינוי אופי המסלע, התקדמות מהירה של אויב או אפילו טעות בתכנון. ההסברים האלה בהחלט מתקבלים על הרעת, והאפשרות שאני מציע לעיל, שהמערכות התפתחו באופן אורגני ובהתאם לצורך, היא הסבר נוסף לתופעת המחילות והחדרים שחציבתן לא הושלמה.

55 לדוגמאות למערכות מסתור הקשורות לבורות מים סמוכים ראו למשל קלובר וטפר, מערכות המסתור; נחמיאס וגל, מודיעין; זיסו, עדולם; זיסו ואחרים, חורבת בורגין; א' קליין, ב' זיסו, 'מערכת תת-קרקעית מורכבת בחורבת "מרשה מערב" – מסתור וחרותות', מ' ביליג (עורכת), מחקרי יהודה ושומרון כד (תשע"ה), עמ' 111–120; ב' זיסו, 'גלוסקמת "אמה

תיארוך מערכות המסתור

במערכות המסתור בנשר-רמלה נתגלו מכלולים קרמיים ומטבעות מהתקופות ההלניסטית, החשמונאית והרומית הקדומה, והם היו הבסיס לתיארוך המערכות באתר. עם זאת, חלק ממערכות המסתור היו מלאות סחף שחדר דרך הפתחים ואיתו חרסים ומטבעות מהתקופות הרומית המאוחרת, הביזנטית והאיסלמית. בחלק מהמערכות נעשה שימוש משני בתקופות מאוחרות. מלבד הממצא הקרמי והנומיסמטי, גם לכרונולוגיה היחסית יש מקום חשוב בתיארוך המערכות. חלק ממערכות המסתור חודרות לתוך מתקנים קדומים יותר, כגון מקוואות טהרה וקולומבריום; ומערכות אחרות, לעומת זה, נחתכות על ידי מתקנים מאוחרים.

המכלולים הקרמיים מורכבים לרוב משברי קערות, סירי בישול, קנקנים, פכים, פכיות ונרות.⁵⁶ במקרים רבים נמצאו בתוך מערכות המסתור כלים תמימים או שלמים. גם אם שברי כלים יכלו לחדור למערכות המסתור מבחוץ עם הסחף, אין ספק שהכלים השלמים והתמימים נותרו בתוך מערכות המסתור מהפעם האחרונה שבה השתמשו בהם. לכן עיקר תשומת הלב מוקדש דווקא למערכות שבהן נתגלו כלים שלמים ותמימים.

כלים שלמים ותמימים נתגלו, למשל, במערכת F-268/292, שבה נמצא פך שלם מטיפוס סיגילטה המזרחית, המתוארך למן המחצית השנייה של המאה הראשונה לפנה"ס עד למחצית הראשונה של המאה הראשונה לספירה. במערכת F-305 נמצא, בין היתר, נר מטיפוס 'רדיאלי יהודאי', המתוארך לתקופה החשמונאית. במערכת F-309 נמצאה פכית כמעט שלמה המתוארכת לסוף המאה הראשונה לפנה"ס ועד ראשית המאה השנייה לספירה. במערכת F-322 נמצאו שני סירי בישול המתוארכים למחצית השנייה של המאה הראשונה לספירה ושני קנקנים המתוארכים למן המאה השנייה לפנה"ס ועד התקופה ההרודיאנית. סיר בישול נוסף המתוארך לאמצע המאה הראשונה לספירה נמצא במערכת F-330. קנקן תמים המתוארך למאה הראשונה לפנה"ס ולמאה הראשונה לספירה נמצא במערכת F-360/F-361. פך שלם מהמאה הראשונה לספירה נתגלה במערכת F-363. במערכת F-423 נמצא סיר בישול כמעט

ברת חניא" מירושלים והישוב היהודי מתקופת הבית השני בשוכה שבשפלת יהודה, 'א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים ו (תשס"א), עמ' 64-74.

56 A. de Vincenz, 'The Pottery and Small Finds from the Ritual Bathes, the Hiding Complexes, the Tombs and the Bathhouse at Neshar-Ramla', *Pottery and Small Finds*, 168-121; עמ' 168-121, 'The Pottery and Small Finds from the Ritual Bathes, the Hiding Complexes, the Tombs and the Bathhouse at Neshar-Ramla', עמ' 126-131; עמ' 126-131, 'The Pottery and Small Finds', עמ' 113-246.

שלם המתוארך לסוף המאה הראשונה ולשליש הראשון של המאה השנייה לספירה. במערכת F-417 נמצא נר הלניסטי מיוכא במצב השתמרות חלקי. במערכת F-430 נמצאה קערה במצב השתמרות חלקי המתוארכת למאה הראשונה לפנה"ס ולמאה הראשונה לספירה. במערכת F-453 נמצא קנקן שלם המתוארך למאה הראשונה לפנה"ס ולמאה הראשונה לספירה. במערכת F-468 נתגלה מכלול עשיר של כלים שלמים ותמימים הכולל חמישה קנקני אגירה, שלושה סירי בישול ופך המתוארכים למאה הראשונה לפנה"ס ולמאה הראשונה לספירה. במערכת F-593 נמצא קנקן כמעט שלם מהמאה הראשונה לספירה ונר הרודיאני כמעט שלם. במערכת F-698 נמצאו, בין היתר, שני נרות המתוארכים למאה הראשונה לפנה"ס ולמחצית הראשונה של המאה הראשונה לספירה.

את רוב המכלולים הקרמיים, ובייחוד את אלה שבהם נמצאו כלים שלמים ותמימים, אפשר לתארך לאמצע המאה הראשונה לפנה"ס ועד למאה הראשונה לספירה. בכמה מקרים המכלולים הקרמיים יכולים להיות מתוארכים עד השליש הראשון של המאה השנייה לספירה, מאחר שנמצאו בהם שברי כלים שמתחילים להופיע רק בסוף המאה הראשונה או בתחילת המאה השנייה לספירה. זהו המצב למשל, במערכות F-297, F-309, F-317, F-423, F-679, F-719/755, F-819. ברוב המערכות האלה שברי הכלים המתוארכים לסוף המאה הראשונה או לתחילת המאה השנייה לספירה הם רק חלק קטן מתוך המכלולים שבהם נמצאו גם שברי כלים מטיפוסים קדומים יותר. יש להדגיש, שכלים שלמים שאפשר לתארך לסוף המאה הראשונה או לתחילת המאה השנייה לספירה נתגלו בשתי מערכות בלבד: במערכת F-309 ובמערכת F-423, שבה נתגלה, כאמור, סיר בישול כמעט שלם הקשור למטמון המטבעות.⁵⁷

מהממצא הנומיסמטי מצטיירת תמונה דומה: מרבית המטבעות שנמצאו במערכות המסתור שייכים לתקופות ההלניסטית, החשמונאית וההרודיאנית.⁵⁸ המטבעות הקדומים ביותר שנמצאו הם מטבעות תלמיים והמטבעות המאוחרים ביותר הם של הקיסר אדריאנוס. יש להדגיש שלא נתגלו מטבעות בר-כוכבא אף לא באחת ממערכות המסתור. יתרה מזאת, מבין אלפי המטבעות שנתגלו באתר כולו במהלך השנים של החפירות לא נמצאו ולו מטבע אחד של בר-כוכבא. להלן מצורפת טבלה

57 הבעייתיות של התיארוך של מערכת F-423, ובפרט של מטמון המטבעות, נידונה בהרחבה בעבר, ראו פרחי ומלמד, שני מטמונים.

58 בחלק ממערכות המסתור נתגלו גם מטבעות מהתקופה הרומית המאוחרת, הביזנטית, המוסלמית הקדומה והממלוכית שמקורם בסחף או בפעילות מאוחרת בחלק ממערכות המסתור. לא אתייחס אליהם במסגרת הדיון הנוכחי מאחר שהם לא רלוונטיים לתיארוך מערכות המסתור.

שבה מרוכזים כל 117 המטבעות שנתגלו במערכות המסתור, הרלוונטיים לתיארוך המערכות:⁵⁹

תקופה/שליט	כמות מטבעות
התלמית	4
הסלווקית	18
יוחנן הורקנוס	7
אלכסנדר ינאי	52
מתתיהו אנטיגונוס	5
חשמונאי/הרודיאני לא מזוה	8
הורדוס	6
הורדוס ארכלאוס	2
אגריפה I	2
מושלים רומים ביהודה (תחת אוגוסטוס, טיבריוס ונרון)	6
רומי אימפריאלי (תחת נרון)	1
המרד הגדול (שנה ב')	3
טריאנוס	2
אדריאנוס	1
סה"כ:	117

יש לציין שמרבית המטבעות, מלבד המטמונים במערכות F-268/292 ו-F-423,⁶⁰ הם ממצאים מבודדים, שלגביהם אי אפשר לומר בוודאות האם הם נותרו במערכות מזמן השימוש בהן או שמא חדרו לתוך המערכות עם סחף בתקופות מאוחרות יותר. לכן, לעניין התיארוך רלוונטיים בעיקר המטבעות שנמצאו במערכות שבהן נתגלו גם כלים תמימים או שלמים ושיש בהן קורלציה כרונולוגית בין הממצא הקרמי והממצא הנומיסמטי.

59 לא כולל מטמון של 65 מטבעות ממערכת המסתור F-423 שנידון בנפרד בעבר. ראו לעיל, הערה 50. יש לציין, שבשונה מהמצב בשאר המערכות, כמחצית ממטבעות המטמון הם מתקופת הקיסרים טריאנוס ואדריאנוס, אך כאמור, גם במטמון הזה לא היו מטבעות בר-כוכבא. לריון מפורט בממצא הנומיסמטי במערכות המסתור בנשר-רמלה ראו: Y. Farhi, 'The Coins', קול-יעקב, חפירות הצלה א, עמ' 197-214; idem, 'Coins from the 2008-2009 Excavation Seasons: Isolated Coins from Selected Loci and a Hoard of Bronze Coins from the 2nd Century CE', קול-יעקב, חפירות הצלה ב, עמ' 245-268; idem, 'The Coins', מלמד, מערכות מסתור, עמ' 247-266.

60 על הדיון בשני המטמונים ראו בהרחבה פרחי ומלמד, שני מטמונים.

כך, למשל, במערכת F-268/292 נתגלה באחד החדרים הפנימיים מטמון של ארבעה מטבעות של מתתיהו אנטיגונוס דבוקים זה לזה. במערכת F-305, בתחתית פיר הכניסה, נמצא מטבע של פונטיוס פילטוס. במערכת F-322 נמצאו מטבעות של אלכסנדר ינאי ומטבע שנה ב' של המרד הגדול. במערכת F-330 נמצאו מטבע מהתקופה הסלווקית, מטבע של אלכסנדר ינאי ומטבע רומי של מושל יהודה תחת טיבריוס. במערכת המסתור F-417 נתגלו שני מטבעות תלמיים, מטבע של אלכסנדר ינאי, מטבע של מתתיהו אנטיגונוס ומטבע רומי של מושל יהודה תחת אוגוסטוס. במערכת F-430 נמצאו שלושה מטבעות של אלכסנדר ינאי, מטבע רומי של מושל יהודה תחת טיבריוס ומטבע של טריאנוס. במערכת F-453 נמצא מטבע של אלכסנדר ינאי. במערכת F-468 נמצאו שני מטבעות, נדירים למדי, של הורדוס ארכילאוס. במערכת המסתור F-698 נמצאו מטבע סלווקי, מטבע של יוחנן הורקנוס, ארבעה מטבעות של אלכסנדר ינאי, מטבע רומי אימפריאלי מתקופת הקיסר נרון ומטבע של מושל רומי מתקופת נרון וכן מטבע משנה ב' של המרד הגדול. רק שלושה מטבעות מתוך 117 המטבעות שנמצאו במערכות המסתור מאוחרים למרד הגדול. מטבעות של טריאנוס נתגלו במערכות F-430 ו-F-789. מטבע של אדריאנוס נתגלה במערכת F-719/755, ובה נמצאו גם שברים של כלים קרמיים שחלקם מתוארכים לסוף המאה הראשונה ולתחילת המאה השנייה לספירה. המערכת הזאת גם חודרת לתוך מקווה הטהרה F-578 ודרכו קשורה גם לקולומבריוס F-720.

כרונולוגיה יחסית

כבר בראשית שנות השמונים הגיע קלונור למסקנה שבאתרים שבהם יש מערכות מסתור, הן לרוב מבטלות או משלבות בתוכן מתקנים קודמים, כגון מקוואות טהרה, מתקני אחסון, מתקנים חקלאיים, קולומבריה ועוד.⁶¹ ההנחה הזאת חוזרת גם במחקרים הבאים. כך, למשל, מציינים קלונור וספר שבמרשה ובאתרים נוספים בשפלת יהודה יש עולם תת-קרקעי עשיר שראשיתו עוד בתקופה ההלניסטית. עם זאת, למשל במרשה, שחרבה בשנת 40 לפנה"ס, אין מערכות מסתור. מכאן מסיקים שני החוקרים שתופעת המערכות חייבת להיות מאוחרת יותר.⁶² כבר ב-1982 טען קלונור ש'במערכות רבות בולטים אחידות והמיון בפרטים הטכניים ובשיטות הבנייה. מדובר בתופעה מוגדרת וייחודית של מערכות מסתור. ... מן המסקנות הנזכרות

61 קלונור, מערכות תת-קרקעיות, עמ' 216.

62 קלונור וספר, מערכות המסתור, עמ' 329-332.

אפשר להסיק שהמערכות הותקנו בפרק זמן אחד.⁶³ פרק הזמן הזה, לדעתו של קלונר, חייב להיות מרד ברכוכבא.

לדעת קלונר וטפר, 'הסוג הרווח הוא של מערכות, אשר בעת התקנתן חיברו חללים קדומים יותר, מתקופות הקדומות להתקנת מחילות המסתור, ושאר המתקנים הקשורים בהן'.⁶⁴ אולם לפחות בנשר-רמלה המסקנה הזאת לגבי הכרונולוגיה היחסית לא תמיד נכונה. הרוב המכריע של מערכות המסתור באתר הוא של מתקנים עצמאיים, שקיומם לא מפריע למרקם החיים הרגיל של היישוב.

בשלושה מקרים מערכות המסתור מבטלות מתקנים קודמים או משתמשות בהם. כך, למשל, מערכות המסתור F-583 ו-F-721 חודרות לתוך החלק התחתון של מתקן המים F-620 ומוציאות אותו מכלל שימוש.⁶⁵ נראה ששתי המערכות קשורות ביניהן דרך מתקן המים. במערכת F-583 נתגלו שבני כלים שאפשר לתארך למאה הראשונה לספירה. במערכת F-721 נמצא מטבע של אלכסנדר ינאי ומטבע של אגריפס I.

מערכת המסתור F-719/755 חודרת, כאמור, לתוך מקווה הטהרה F-578 והופכת אותו לחלק מהמערכת. דרך המקווה קשורה המערכת גם לקולומבריום F-720. גם מערכת המסתור F-757 חודרת לתוך הקולומבריום F-720 וקשורה בתורה עם המערכת F-679. המערכת F-719/755 חודרת גם לגרם המדרגות החיצוני של מקווה הטהרה F-716.

במקרה נוסף, במערכת F-256, ברור שהמערכת מאוחרת לצמד מקוואות הטהרה, אך ייתכן שהמקוואות הוצאו מכלל שימוש הרבה לפני התקנת המערכת. כלומר, במקרה הזה המערכת לא דווקא ביטלה את השימוש במקוואות, אלא רק השתמשה בחללים שנותרו כאשר המקוואות כבר יצאו מכלל שימוש.

בחמישה מקרים אחרים מקוואות הטהרה דווקא חותכים מערכות מסתור קדומות יותר. זהו המצב למשל במערכות F-363, F-468, F-503, F-789, ויש לפחות שני מקוואות שחותכים חלקים במערכת F-593. לעובדה שמקוואות הטהרה מאוחרים למערכות המסתור יש חשיבות רבה. לדעתו של רוני רייך, לאחר חורבן הבית השני התמעט הצורך במקוואות הטהרה, מאחר שהחשיבות של הטהרה ההלכתית פחתה. בתקופה שבין המרירות, ובפרט לאחר מרד ברכוכבא, מקוואות הטהרה בשפלת

63 ע' קלונר, 'מערכות המסתור בשפלת-יהודה', קתדרה 26 (תשמ"ג), עמ' 4-29 (בעמ' 22).

64 קלונר וטפר, מערכות המסתור, עמ' 329.

65 מתקן המים F-620 טרם פורסם. זהו מתקן מים מדרוג גדול ועמוק ביותר (בוודאי לא מקווה טהרה אך גם לא בור מים רגיל). במילוי בתוך מתקן המים נתגלה ממצא קרמי מתקופת הבית השני.

יהודה נעלמו כמעט לחלוטין.⁶⁶ יונתן אדלר חולק על רייך בסוגיית התיארוך של המקוואות. לדעתו, מרבית המקוואות במרחב הכפרי של יהודה, שהיו בשימוש בתקופת הבית השני, המשיכו להיות בשימוש גם בתקופה שבין המרידות.⁶⁷ המקוואות בנשר-רמלה תוארכו בעבר לתקופת הבית השני, אך ייתכן שלפחות חלקם המשיך להיות בשימוש בתקופה שבין המרידות.⁶⁸ על כל פנים, כאשר מקוואות הטהרה חותכים את מערכות המסתור, משמעות הדבר היא שהמערכות קדומות יותר. במערכות F-363, F-468 ו-F-593 נתגלה ממצא מתארך, הכולל כלים שלמים ותמימים מהמאה הראשונה לפנה"ס ומהמאה הראשונה לספירה וכן מטבעות בני אותו הזמן. העובדה שמקוואות הטהרה חותכים חלקים במערכות האלה מחזקת עוד יותר את התיארוך של המערכות לתקופה שלפני המרד הגדול; קרי, למחצית הראשונה של המאה הראשונה לספירה ואולי אף למחצית השנייה של המאה הראשונה לפנה"ס. במקרה של המערכת F-789, ככל הנראה חלקה הגדול נחתך על ידי המקווה F-622. בתוך המילוי במערכת לא נתגלה ממצא קרמי מתארך אך נמצאו מטבע של טריאנוס ושני מטבעות רומיים מאוחרים. מאחר שהסבירות שמקווה הטהרה הוא מתקופת טריאנוס או מאוחר לה נמוכה ביותר, סביר להניח שהמטבע שבמערכת הוא ממצא אינטרוסיבי ויש לתארך גם את המערכת הזאת לתקופה שלפני המרד הגדול.

באשר לבורות המים – רוב הבורות שלתוכם חודרות המחילות ממערכות המסתור לא יצאו מכלל שימוש. כאמור, רוב המחילות חודרות לתוך בורות המים בחלקם הגבוה, מתחת לתקרה, והבורות יכלו להמשיך ולתפקד בתור בורות מים לכל דבר ולשמש מקור מים גם למסתתרים במערכות המסתור. ייתכן שחלק מבורות המים המשיכו להיות בשימוש גם אחרי שמערכות המסתור יצאו מכלל שימוש. במקרים כאלה, למשל במערכות F-679, F-757 ו-F-819 המחילות שחדרו לתוך בורות המים נסתמו במכוון.

דבר נוסף בעל חשיבות רבה לתיארוך המערכות הוא המספר הרב של המחילות והחדרים שחציבתם לא הושלמה בתוך מערכות רבות. לדעתי הדבר מצביע על כך שמערכות המסתור התפתחו לאורך זמן, אולי במשך דורות, ובהתאם לצורך נוספו למערכת מחילות, חדרי ופירי כניסה חדשים. התחלות של מחילות וחדרים חדשים הן בגדר 'הצהרת כוונות' לעתיד, במידה שיהיה צורך להרחיב מערכת קיימת או לשנות את תוכניתה המקורית. מכאן אפשר להסיק שמערכות המסתור בנשר-רמלה

66 על כך ראו ר' רייך, מקוואות טהרה בתקופת הבית השני ובתקופות המשנה ותלמוד, ירושלים 2013.

67 ראו אדלר, הארכיאולוגיה של הטהרה, עמ' 63-65.

68 על מקוואות הטהרה בנשר-רמלה ראו לעיל, הערה 8.

לא נחצבו לקראת אירוע מסוים, כגון מרד כלשהו, אלא היו חלק ממרקם החיים במשך דורות והתפתחו בהתאם לצורך של הבעלים של כל מערכת.

מערכות המסתור במקורות ההיסטוריים

במסגרת המאמר הנוכחי אתייחס רק לשני מקורות היסטוריים המזכירים את קיומן של מערכות המסתור ורלוונטיים לדיון.⁶⁹ האחד הוא יוסף בן מתתיהו, שמזכיר מערכות מסתור בהקשר למרד הגדול; והאחר הוא דיו קסיוס, שמזכיר מערכות מסתור בהקשר למרד בר-כוכבא. קלוניר וטפר ממעיטים בחשיבות העדות של יוסף בן מתתיהו. לדבריהם, המונח היווני שבו משתמש יוסף – ὑπόνομος – לא בהכרח מציין 'מערכת מסתור' במובן המודרני של המונח.⁷⁰ הדבר לא מפריע לשני החוקרים לסמוך על העדות של דיו, אף על פי שלדבריהם עצמם הוא משתמש באותו מונח.⁷¹ מאחר שהעדות של דיו מתייחסת למרד בר-כוכבא, שני החוקרים מציעים לתארך את תופעת המסתור לימי מרד זה.⁷² לעומתם, שבטיאל מוכיח שאין כל בסיס לפקפק בכך שכאשר יוסף השתמש במונח ὑπόνομος, אכן התכוון למערכת מסתור במובן המודרני.⁷³

בשונה מדיו, שמעולם לא היה בארץ ישראל, וכתב את העדות שלו על סמך סיפורים של אחרים, יוסף ידע היטב על מה הוא מדבר. הרי הוא עצמו נפל בשבי לאחר ששהה במשך זמן בתוך אחת המערכות ביודפת! לדברי יוסף, כאשר נפלה יודפת הוא הצליח '... לחמוק מידי אויביו ולקפוץ לתוך בור עמוק, אשר מצדו האחד התחבר אל מערה רחבת ידיים הסמויה מעיני העומדים מעליה. שם מצא ארבעים איש מנכבדי העיר אשר הסתתרו במקום ו[אתם] מצרכי מזון המספיקים לימים רבים'.⁷⁴ בהתייחסו לגמלא, ציין יוסף, כי הוא הקיף את העיר בחומה '... וחזק את ביצוריה [בכריית] מנהרות ותעלות'.⁷⁵ כאן לא ברור האם 'מנהרות ותעלות' קשורות לחומה ולביצורים (למשל, כמכשול לפני החומות) או שהכוונה למערכות המסתור בתוך

69 מלבד בן מתתיהו ודיו, מערכות המסתור מוזכרות גם במקרא, אצל חז"ל ובכתבי אבות הכנסייה. לאחרונה ריכז שבטיאל את כל המקורות ההיסטוריים המתייחסים לתופעת המסתור בחללים תת-קרקעיים החל מתקופת המקרא. על כך ראו בהרחבה שבטיאל, מפני מדין.

70 קלוניר וטפר, מערכות המסתור, עמ' 362-363.

71 שם, עמ' 363.

72 שם, עמ' 361-365.

73 שבטיאל, מפני מדין, עמ' 180-188. וראו גם דיון בהבדלים בשימוש בין המונחים ὑπόνομος

ו-σπηλαίους אצל שבטיאל, מערכות המסתור, עמ' 24-25 ושם בביבליוגרפיה.

74 יוסף, מלחמת, עמ' 345.

75 שם, עמ' 370.

העיר. מאחר שגמלא ממוקמת על גבעה תלולה, שמקשה על ההגעה אל החומות, אני סובר כאפשרות השנייה.

גם בירושלים היו מערכות מסתור רבות. יוסף מספר, שכאשר המורדים הציתו את בניין הארכיון במהלך המהומות בירושלים שקדמו לפרוץ המרד, '... בעלי השררה והכהנים הגדולים ירדו אל המחילות והסתתרו בהן בלי שאיש הבחין בכך'.⁷⁶ מהדברים האלה אפשר להסיק שמערכות המסתור היו קיימות בירושלים עוד לפני פרוץ המרד הגדול והמצור על העיר.⁷⁷ גם בהמשך דבריו יוסף מזכיר פעמים רבות את קיומן של מערכות המסתור בירושלים. כך, למשל, הוא מספר, שכאשר נפלה העיר, 'תקווה אחרונה תלו העריצים וחבורת הליסטים אשר עמם במחילות: הם ציפו שלא יתגלו אם יצליחו לברוח אליהן, ולאחר כיבושה השלם של העיר ויציאת הרומאים ממנה ינסו לצאת בעדן ולהימלט [על נפשם] ... מכל מקום בינתיים, בבטחם במעברים התת־קרקעיים, הציתו יותר דליקות משעשו זאת הרומאים; את הנמלטים מן הלהבות אל התעלות הרגו באכזריות ושדרו...'.⁷⁸ ובמקרה אחר: '... הם נהדפו בידי השומרים, נפוצו אנה ואנה ולבסוף ירדו אל המחילות והסתתרו בהן'.⁷⁹ שבטיאל מצא שכאשר יוסף בן מתתיהו מתייחס למערות טבעיות הוא משתמש במילה *σπηλαίους*, וכאשר הוא מתייחס לחללים תת־קרקעיים מלאכותיים המשמשים למסתור הוא משתמש בעקיבות במונח *ὑπὸ γῆς*.⁸⁰ אך הדבר המעניין (והחשוב לענייננו) הוא שיוסף לא התייחס אל מערכות המסתור כאל דבר מיוחד או חדשני. לדעתו, הוא מתייחס אליהן כבדרך אגב, כאל משהו מוכר ונפוץ, שאין צורך לפרט אודותיו.⁸¹ אפשר להסיק מכך שלפחות במאה הראשונה לספירה, לקראת המרד

76 שם, עמ' 276.

77 מעניין לציין, שלאחרונה נחשפה במהלך החפירות של רשות העתיקות בקרבת הכותל המערבי מערכת תת־קרקעית מתקופת הבית השני ששימשה, ככל הנראה, בתור מרתף או מערכת מסתור. המערכת טרם זכתה לפרסום מדעי, אך התגלתה פורסמה באמצעי התקשורת. על כך ראו 'מערכת חדרים תת־קרקעית מרשימה מלפני 2,000 שנה נחשפה בחפירות רשות העתיקות בסמוך לרחבת הכותל המערבי' (Israel Antiquities Authority Official Channel, <https://www.youtube.com/watch?v=zNQobvmNQaE>)

78 שם, עמ' 552.

79 שם, עמ' 556.

80 שבטיאל, מפני מדין, עמ' 180-181.

81 מעניין לציין שאדלר מוצא התעלמות דומה של יוסף גם ממקוואות הטהרה. בעוד שברקורד הארכאולוגי מוקרים מאות רבות של מקוואות מתקופת הבית השני בכל רחבי ארץ ישראל, הם לא מוזכרים אצל יוסף. לדברי אדלר, הארכיאולוגיה של הטהרה, עמ' 63: 'מתקן המים שבו נהגו היהודים לטבול לשם טהרה כנראה לא עורר עניין אצל יוסף בן־מתתיהו מבחינה היסטורית ולכן אינו מוצא ביטוי בכתביו'.

הגדול, כבר היו מערכות המסתור בישובים יהודיים בארץ ישראל (ביהודה ובגליל) דבר שבשגרה. לדברי שבטיאל, 'יש לציין כי תיארוכך של כל מערכות המסתור שהתגלו בארץ יהודה לתקופת מרד בר-כוכבא אינו נכון, והולך וגדל מספרן של מערכות המסתור ביהודה שמתברר כי נחצבו בסוף תקופת הבית השני, ערב מרד החורבן. נראה כי היישוב היהודי בגליל הכשיר חללים תת-קרקעיים למקומות מקלט ומסתור בתקופות שבהן חש איום פיזי ממשי על חייו מצד השלטונות הרומיים, והתופעה חזרה ונשנתה תכופות בתקופה הרומית הקדומה בארץ-ישראל'.⁸²

לאור הדברים לעיל, ובהסתמך על הממצא הקרמי והנומיסמטי ועל הכרונולוגיה היחסית, אפשר לסכם שמערכות המסתור בנשר-רמלה התחילו להופיע לכל המאוחר באמצע המאה הראשונה לפנה"ס, והיו בשימוש במהלך המאה הראשונה לספירה ובימי המרד הגדול. לפחות חלקן, ככל הנראה, המשיכו לשמש עד השליש הראשון של המאה השנייה לספירה, כלומר עד מרד בר-כוכבא או בסמוך אליו. במרבית מערכות המסתור באתר לא נתגלו מכלולים קרמיים או נומיסמטיים שאפשר לקשור לפרק זמן אחד מסוים. את מרבית המכלולים הקרמיים אפשר לתארך לתקופה הרומית הקדומה (למאה הראשונה לפנה"ס ולמאה הראשונה לספירה); מרבית המטבעות שייכים לתקופה ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה; ולא נתגלו עדויות להוצאה מכוונת משימוש של מערכות קדומות והתקנת מערכות חדשות במקומן לקראת המרד הראשון או השני. מכאן, דומה שמערכות המסתור לא נחצבו לקראת מרד כלשהו, אלא היו חלק ממרקם החיים של היישוב היהודי במשך כמה וכמה דורות. בטבלה להלן מרוכזות כל מערכות המסתור שנחפרו במחצבת נשר-רמלה בין השנים 2006-2015. המערכות מסודרות על פי סדר רץ של מספרי הפיצ'רים. בטבלה מצוין הטיפוס שאליו שייכת כל מערכת, הערות לתוכנית האדריכלית (במקרים שלמערכת יש מאפיינים חריגים או במקרים שהמערכת קשורה למתקנים אחרים), ממצא קרמי, ממצא נומיסמטי וממצא קטן (במידה שהיה), והפניה למקור שבו פורסמה כל מערכת.

מס' מערכת	טיפוס	הערות	קרימיקה	מטבעות	ממצא אחר	פורסם ב-
F-256	IV	מערכת פשוטה שהותקנה בתוך החללים של צמד מקוואות, שיצאו משימוש קודם לכן.	שברים של סיר בישול ופך מהתקופה הרומית הקדומה.	---	---	מלמד, מערכות מסתור א
F-263	IIIa	קשורה למערכות F-272, F-271 ו-F-317 ו-F-322 שיוצרות יחד מערכת מורכבת אחת.	---	---	---	מלמד, מערכות מסתור ב
F-268/292	II	קשורה לשני בורות מים. החלק המזרחי של המערכת נחתך על ידי מערת קבורה מהתקופה הרומית המאוחרת.	שברים של קנקנים, פכים, פכיות, אוגננטריאה ואמפורה מיובאת מהאי קוס מהתקופה הרומית הקדומה; פך שלם מטיפוס 'סיגילטה מזרחית' המתוארך למחצית השנייה של המאה הראשונה לפנה"ס ולמחצית הראשונה של המאה הראשונה לספירה.	מטמון של ארבעה מטבעות של מתתיהו אנטיגונוס.	שברים של כלי אבן ('ספלי מרידה').	מלמד, מערכות מסתור ב; פרחי ומלמד, שני מטמונים
F-270	III	קשורה למתקן המים F-261	---	---	---	מלמד, מערכות מסתור ב
F-271	II	אחד מהדרי המערכת מטויח. קשורה למערכות F-272, F-263 ו-F-317 ו-F-322 שיוצרות יחד מערכת מורכבת אחת.	---	רומי מאוחר - 2, אסלאמי קדום - 1.	---	מלמד, מערכות מסתור ב
F-272	IV	ככל הנראה זהו מחסן תתי-קרקעי ששימש גם לצורך אורזור של מערכת המסתור. קשור למערכות F-271, F-263 ו-F-317 ו-F-322 שיוצרות יחד מערכת מורכבת אחת.	---	אלכסנדר ינאי - 2.	---	מלמד, מערכות מסתור ב
F-293	II	החלק המרכזי של המערכת שימש, ככל הנראה, מתקן חקלאי תתי-קרקעי בחקופה הביזנטית/האסלאמית הקדומה.	שברים של קנקנים, פכים, קערה וסיר בישול מהתקופה הרומית הקדומה. שברים של כלים שונים מהתקופה הביזנטית/האסלאמית הקדומה.	אלכסנדר ינאי - 2, רומי מאוחר - 1.	שברים של כלי זכוכית.	מלמד, מערכות מסתור א

מס' מערכת	טיפוס	הערות	קרימיקה	מטבעות	מצא אחר	פורסם ב-
F-297	I		שברים של קנקנים וסירי בישול מהתקופה הרומית הקדומה. שבר נר המתוארך לסוף המאה הראשונה לספירה ולמאה השנייה לספירה. שברים של כלים שונים מהתקופה הביזנטית/האסלאמית הקדומה.	אלכסנדר ינאי - 1.	---	מלמד, מערכות מסתור א
F-299	I	---	שברים של קנקנים, סירי בישול, קערות ופכיות מהתקופה הרומית הקדומה. שברים של קערה וסירי בישול מהתקופה הביזנטית.	אלכסנדר ינאי - 2, הורדוס - 1.	וו ומסמר מברונזה, שבר של סכין מברזל. כמה שברים של כלי זכוכית.	מלמד, מערכות מסתור א
F-303	III	---	---	---	---	מלמד, מערכות מסתור א
F-304	III	---	שברים של קנקנים, קערות, פכית ואונגטריום מהתקופה הרומית הקדומה.	---	שבר של כלי אבן.	מלמד, מערכות מסתור א
F-305	II	קשורה לבור המים F-320.	שברים של קנקנים וסירי בישול מהתקופה הרומית הקדומה. פך במצב השתמרות חלקי המתוארך למאה הראשונה לספירה. נר במצב השתמרות חלקי המתוארך למאות השלישית והשנייה לפנה"ס. נר שלם מטיפוס 'רדיאלי' יהודאי' מהתקופה החשמונאית.	נציב רומי תחת טיבריוס - 1.	---	מלמד, מערכות מסתור א

פורסם ב-	ממצא אחר	מטבעות	קרמיקה	הערות	טיפוס	מערכת
מלמד, מערכות מסתור א	חצי טבעת גדולה מברונזה, כלי מברזל, פרסה מברזל.	---	שברים של קנקנים, כלי בישול, פך ואונגנטריום מהתקופה הרומית הקדומה. פכית במצב השתמרות חלקי המתוארכת לסוף המאה הראשונה לספירה ולתחילת המאה השנייה לספירה. שברים של קערות, אגנים, כלי בישול ופכים מהתקופה הביזנטית. שברים של קערות, כלי בישול, פכים וקנקן מהתקופה הממלוכית.	קשורה לבור המים F-291.	II	F-309
מלמד, מערכות מסתור ב	שבר של כלי אבן.	---	שברים של קערה, פך, קנקן, סיר בישול וגר דיסקוס מהתקופה הרומית הקדומה. כמה שברים של כלים שונים מהתקופה הביזנטית.	קשורה למערכות F-271, F-263 F-272 ו-F-322 שיוצרות יחד מערכת מורכבת אחת. קשורה לבור המים F-336.	II	F-317
מלמד, מערכות מסתור ב	אבזמים מברונזה, מסמר מברזל.	אלכסנדר ינאי - 3, המרד הגדול (שנה ב') - 1, רומי מאוחר - 1, אסלאמי קדום - 1.	שברים של קנקנים, קערות, סירי בישול, צפחת ופכיות מהתקופה הרומית הקדומה. קערה במצב השתמרות חלקי מהמחצית השנייה של המאה הראשונה לספירה. שני סירי בישול שלמים מהמאה הראשונה לספירה. שבר גוף של פך צבוע מהמאה הראשונה לספירה. ארבעה קנקנים שלמים המתוארכים למן המאה השנייה לפנה"ס ועד התקופה ההרודיאנית. שברים של אמפורה מיובתא וגר 'רדיאלי יהודאי'.	קשור למערכות F-271, F-263 F-272 ו-F-317 שיוצרות יחד מערכת מורכבת אחת. קשורה לבור המים F-336.	II	F-322

מס' מערכת	טיפוס	הערות	קרמיקה	מטבעות	מצא אחר	פורסם ב-
F-330	III	---	שברים של קערות, קדרות, סירי בישול, קנקנים, פכים, מכסים ונרות 'הרודיאניים' מהתקופה הרומית הקדומה. סיר בישול שלם מהמאה הראשונה לספירה. שברים של כלים שונים מהתקופה הביזנטית.	סלווקי - 1, אלכסנדר ינאי - 1, נציב רומי תחת טיבריוס - 1, רומי מאוחר (מאה ד') - 6.	שברים של כלי אבן, סיכת נוי מעוטרת מכסף, אבוס מברונזה, משקולת עופרת, שבר של סכין מברזל, שבר של מגל מברזל.	מלמד, מערכות מסתור ב
F-337/350	II		שברים של סירי בישול, קנקנים, פכים, קערה ופכית מהתקופה הרומית המאוחרת.	אלכסנדר ינאי - 3, הורדוס - 1, אגריפה I - 1, ממלוכי - 1.	שבר של קערה מאבן. שבר של קופסה מברונזה.	מלמד, מערכות מסתור ב
F-360/361	III	---	שברים של קנקנים וסירי בישול מהתקופה הרומית הקדומה. קנקן שלם המתוארך למאה הראשונה לפנה"ס ולמאה הראשונה לספירה. כמה שברים של כלים שונים מהתקופה הביזנטית.	---	שבר כלי מברזל.	מלמד, מערכות מסתור ב
F-363	II		שברים של קערות וכלי בישול מהתקופה הרומית הקדומה. פך שלם מהמאה הראשונה לספירה.	---	---	מלמד, מערכות מסתור ב
F-366	I	---	שברים של סירי בישול, קנקנים, פכים, פכיות ואונגנטריום מהתקופה הרומית הקדומה.	אסלאמי קדום - 1.	---	מלמד, מערכות מסתור ב
F-379	IIIa	---	שברים של קערות, קנקנים, פכיות ואונגנטריום מהתקופה הרומית הקדומה. שבר נר השייד, ככל הנראה, לטיפוס 'רדיאלי' יהודאי.	אלכסנדר ינאי - 3, רומי מאוחר - 1, ממלוכי - 1.	---	מלמד, מערכות מסתור ב

פורסם ב-	ממצא אחר	מטבעות	קרמיקה	הערות	טיפוס	מס' מערכת
מלמד, מערכות מסתור	---	תלמי - 2, אלכסנדר ינאי - 1, מתתיהו אנטיגונוס - 1, נציב רומי ביהודה תחת אוגוסטוס - 1	שברים של קערות, סידי בישול, קנקנים פכים וצפחות מהתקופה ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה וכלי יבוא הלניסטיים.	---	III	F-417
מלמד, מערכות מסתור ב; פרחי ומלמד, שני מטמונים	אבזם שבור מברונזה. כלי (או ראש חץ) מברונזה.	מטמון של 65 מטבעות הכולל מטבעות מהתקופה התלמית ועד אדריאנוס.	שברים של קנקנים, פכים וצפחת מהתקופה הרומית המאוחרת. סיר בישול שלם המתוארך למחצית השנייה של המאה הראשונה לספירה ולשליש הראשון של המאה השנייה לספירה (נמצא בתחתית פיר הכניסה וקשור למטמון המטבעות).	אחד החדרים מטיח	I	F-423
מלמד, מערכות מסתור	---	אלכסנדר ינאי - 3, נציב רומי ביהודה תחת טיבריוס - 1, טריאנוס - 1, אסלאמי קרום - 1	שברים של סידי בישול וקנקנים מהתקופה הרומית הקדומה. קערה במצב השתמרות חלקי המתוארכת למאה הראשונה לפנה"ס ולמאה הראשונה לספירה.	---	I	F-430
מלמד, מערכות מסתור	2 אבנטי ברונזה, מסמר מברונזה ועיטור מעופרת.	סלוקי - 1, ממלוכי - 1	---	קשורה לבור המים F-436. החלק המרכזי של המערכת נהרס במהלך חציבת מערת קבורה בתקופה הביזנטית.	II	F-435
מלמד, מערכות מסתור	---	תלמי - 2, סלוקי - 6, אלכסנדר ינאי - 7, חשמונאי לא מזוהה - 2, הורדוס - 1, רומי מאוחר (מאות ג-ד) - 2, ביזנטי - 3, אסלאמי קרום - 3, ממלוכי - 3	---	קשורה לבורות המים F-501 ו-F-553. מערכת מורכבת שהתפתחה, ככל הנראה, משתי מערכות (לפחות) קטנות יותר.	II	F-442

מס' מערכת	טיפוס	הערות	קרמיקה	מטבעות	ממצא אחר	פורסם ב-
F-451	II	קשורה לבור המים F-462.	---	יוחנן הורקנוס - 1, אלכסנדר ינאי - 3, חשמונאי לא מזוזה - 1, הורדוס - 1, רומי מאוחר (מאה ד) - 2.	---	מלמד, מערכות מסתור
F-453	II	---	קנקן תמים מהתקופה הרומית הקדומה (מאה א לפנה"ס - מאה א לספירה).	אלכסנדר ינאי - 1.	---	מלמד, מערכות מסתור
F-455	I	---	---	סלווקי - 1.	---	מלמד, מערכות מסתור
F-459	II	---	שברים של כלים שונים מהתקופה הביזנטית.	סלווקי - 1, אלכסנדר ינאי - 5, נציב רומי ביהודה תחת טיבריוס - 1, אסלאמי קרום - 1.	מחט וטבעת מברונזה.	מלמד, מערכות מסתור
F-465	II	החלק המרכזי של המערכת נהרס במהלך חציבת מערת קבורה בתקופה הביזנטית.	שברים של קערה, סירי בישול ופך מהתקופה הרומית הקדומה.	אלכסנדר ינאי - 2.	אבנט מברונזה. טבעת עופרת.	מלמד, מערכות מסתור
F-468	III	קטע של מערכת המסתור נחתך על ידי מקווה הטהרה F-466.	קנקנים, סירי בישול ופכים שלמים ותמימים מהתקופה הרומית הקדומה.	הורדוס ארכילאוס - 2.	---	מלמד, מערכות מסתור
F-503	II	קשורה לבור המים F-505 לתוך אחד החדרים חדר מקווה הטהרה F-548.	---	סלווקי - 1, יוחנן הורקנוס - 1, חשמונאי או הרודיאני לא מזוזה - 2, רומי מאוחר (מאה ד) - 1.	---	מלמד, מערכות מסתור
F-551	Ia	---	---	---	---	מלמד, מערכות מסתור
F-554	IIIa	קשורה לבור המים F-505.	---	רומי מאוחר - 1.	---	מלמד, מערכות מסתור

מס' מערכת	טיפוס	הערות	קרימיקה	מטבעות	ממצא אחר	פורסם ב-
F-583	III	חודרת לתוך מתקן המים F-620 וככל הנראה, קשורה דרכו למערכת המסתור F-721.	שברים של קערות, סיר בישול, קנקן, פכיות ואונגנטריום מהתקופה הרומית הקדומה. שברים של כלים שונים מהתקופה הביזנטית והממלוכית.	אסלאמי קדום - 2.	---	מלמד, מערכות מסתור
F-593	II	חלקים של מערכת המסתור נחתכו על ידי מקוואות הטהרה F-596 ו-F-651. המים F-597 אשר בשלב מאוחר יותר הפך לחלק ממערכת המסתור.	התקופה הרומית הקדומה: שברים רבים של קערות, כלי בישול, קנקנים, פכים, פכיות, צפחות ונרות 'הרודיאניים'. שברים של אמפורות מיובאות. פך שלם, מאה א לספירה, ונר 'הרודיאני' שלם. התקופה הביזנטית/האסלאמית הקדומה: שברים של קערות, ואגנים, כלי בישול, מכסים, פכים ואמפורות מיובאות. התקופה הממלוכית: שברים של כלים מטיפוסים שונים.	סלווקי - 3, יוחנן הורקנוס - 2, אלכסנדר ינאי - 2, חשמונאי לא מוזהה - 1, הורדוס - 2, המרד הגדול - 1, רומי מאוחר (מאה ד') - 6, אסלאמי קדום - 2, ממלוכי - 2.	מכלול של כלי אבן אשר קשורים, ככל הנראה, למקוואות הטהרה שחתכו חלקים במערכת מסמרי ברזל, סיכה מברונזה.	מלמד, מערכות מסתור
F-608/708	II	---	הקדומה: שברים של קערות, כלי בישול, קנקנים, פך ופכית. התקופה הביזנטית/האסלאמית הקדומה: שברים של קערות, קנקנים, פכים ופכית שלמה.	סלווקי - 1, רומי מאוחר (מאה ד') - 1.	---	מלמד, מערכות מסתור
F-614	Ia	---	---	---	---	מלמד, מערכות מסתור
F-619	IV	התחלה של מערכת מסתור שחציבתה לא הושלמה.	---	---	---	מלמד, מערכות מסתור
F-627	II	קשורה לבור המים F-605. שתי אבני גולל ועוד כמה אבנים שנועדו לחסימת מעברים.	---	אלכסנדר ינאי - 1.	---	מלמד, מערכות מסתור
F-633	I	ארבעה שקעים הצובים באחד החדרים שנועדו, ככל הנראה, להצבת קנקני אגירה.	---	---	---	מלמד, מערכות מסתור

מס' מערכת	טיפוס	הערות	קרמיקה	מטבעות	ממצא אחר	פורסם ב-
F-635	II	קשורה לבור המים F-579.	שברים של קערה, קנקנים ואונגנטריום מהתקופה הרומית הקדומה. שברים של כלים מטיפוסים שונים התקופה הביזנטית/ האסלאמית הקדומה והממלוכית.	אלכסנדר ינאי - 2, חשמונאי לא מוזהה - 2, רומי מאוחר (מאה ד) - 4, ביזנטי - 3.	---	מלמד, מערכות מסותר
F-679	II	קשורה למערכת F-757 ויחד הן יוצרות מערכת אחת מורכבת. קשורה, ככל הנראה, למערכת F-683. קשורה לבור המים F-679a.	שברים של כלי בישול, קנקנים, פכים ופכיות מהתקופה הרומית הקדומה. כמות גדולה של שברי כלים שונים מהתקופה הביזנטית המאוחרת/האסלאמית הקדומה.	---	---	מלמד, מערכות מסותר
F-683	I	קשורה, ככל הנראה, למערכת F-679.	---	---	---	מלמד, מערכות מסותר
F-698	Ia	---	שברים של קערות, כלי בישול, קנקנים, אמפורה מיובאת, כלי 'סיגילטה מזרחית' מיובאים ומקומיים ונרות 'הרודיאניים' מהתקופה הרומית המאוחרת. נר מיניאטורי שלם, מאה א לפנה"ס ונר דיסקוס שלם, מחצית ראשונה של מאה א לספירה.	סלווקי - 1, יחנןהוקנוס- 1, אלכסנדר ינאי - 4, נציב רומי ביהודה תחת נרון - 1, רומי פרובינציאלי תחת נרון - 1, המרד הגדול - 1, רומי מאוחר (מאה ד) - 1, אסלאמי קדום - 1.	---	מלמד, מערכות מסותר
F-719/755	II	קשורה למקווה הטהרה F-578 אשר הפך לחלק ממערכת המסותר. דרך המקווה קשורה לקולומבריום F-720 ודרכו, ככל הנראה, למערכת המסותר F-757.	שברים של קערות, כלי בישול, קנקנים אונגנטריום ומכסה מהתקופה הרומית הקדומה.	סלווקי - 1, אוריאנוס - 1.	שברים של כלי אבן הקשורים, ככל הנראה, למקווה הטהרה F-578.	מלמד, מערכות מסותר
F-721	II	חודרת לתוך מתקן המים F-620 וככל הנראה, קשורה דרכו למערכת המסותר F-583.	---	אלכסנדר ינאי - 1, אגריפה I - 1, רומי מאוחר - 3, אסלאמי קדום - 3, ממלוכי - 3.	---	מלמד, מערכות מסותר

פורסם ב-	ממצא אחר	מטבעות	קרמיקה	הערות	טיפוס	מס' מערכת
מלמד, מערכות מסתור	---	---	---	החלק המרכזי של המערכת נהרס כתוצאה מחציבת מערת קבורה בתקופה הביזנטית. קשורה לבור המים F-688. קשורה למערכת F-679 ויחד הן יוצרות מערכת אחת מורכבת. קשורה לקולומבריום F-720 ודרכו, ככל הנראה, למקווה F-578 ולמערכת המסתור F-719/755.	II	F-757
מלמד, מערכות מסתור	---	אסלאמי קדום - 1.	שברים של קערות וקנקנים מהתקופה הרומית הקדומה. שברים של כלים מטיפוסים שונים מהתקופה הביזנטית/האסלאמית הקדומה.	---	I	F-766
מלמד, מערכות מסתור	---	טריאנוס - 1, רומי מאוחר (מאה ד) - 2.	---	ככל הנראה החלק הגדול של המערכת נחתך על ידי מקווה הטהרה F-622.	IV	F-789
מלמד, מערכות מסתור	---	יוחנן הורקנוס - 1, אלכסנדר ינאי - 1, רומי מאוחר - 3.	---	---	IIIa	F-790/791
מלמד, מערכות מסתור	---	---	---	התחלה של מערכת מסתור שחציבתה לא הושלמה.	IV	F-797
מלמד, מערכות מסתור	---	---	---	---	I	F-811
מלמד, מערכות מסתור	---	סלוקי - 1, יוחנן הורקנוס - 1, אלכסנדר ינאי - 2, ביזנטי - 2.	שברים של כלי בישול, קנקן ופך מהתקופה הרומית הקדומה.	במקור הייתה קשורה לבור המים F-776. בור המים היה, ככל הנראה, בשימוש משני בתקופות מאוחרות יותר והמחילה שהובילה אליו נסתמה.	II	F-819

תפקידן של מערכות המסתור

לדעתו של קלונר, מרבית מערכות המסתור ביהודה תוכננו מראש על ידי הנהגת מרד בר-כוכבא, מתוך ראייה צבאית אסטרטגית עמוקה.⁸³ לדעתו של מרדכי גיחון, מערכות המסתור היו 'בסיסי סתר התקפיים' של המורדים, ו'קשה להשתחרר מן הרושם שכל המתקנים האלה נעשו במתכונת דומה, על-פי תכנית-אב אחת ובהכוונת השלטונות'.⁸⁴ דעות מעין אלה, שהתגבשו בראשית שנות השמונים של המאה העשרים, עדיין רלוונטיות כיום.⁸⁵

הדעות האלה על אודות תפקידן של מערכות המסתור במרד בר-כוכבא מבוססות, רובן ככולן, על פרשנות של דבריו, הלאקוניים משהו, של דיו קסיוס על אודות מערכות המסתור: 'הם תפסו את המקומות הנוחים של הארץ וחיזקו אותם במחילות ובחומות כדי שישמשו להם מקלטים בעת מצוקה וגם כדי שיוכלו לנוע בחשאי אלה לקראת אלה מתחת לפני הקרקע. הם קדחו פירים אל הדרכים התת-קרקעיות כדי שייקלטו בהם אוויר ואור'.⁸⁶ לדעתי, מהדברים הקצרים האלה של דיו אי אפשר להסיק בוודאות שמערכות המסתור שימשו ללוחמה תת-קרקעית או כבסיסים לפשיטות, אלא רק שהן שימשו כ'מקלטים בעת מצוקה'.

גם אצל יוסף בן מתתיהו אין עדות לכך שמערכות המסתור היו 'בסיסי סתר התקפיים' או שימשו ללוחמת גרילה. רק במקרה אחד, בהקשר למצור על יודפת, הוא מספר על קנטוריון אנטוניוס: '... שהיה קורבן למעשה תרמית: אחד [היהודים] הרבים שנמלטו אל המערות התחנן אליו שיושיט לו את יד ימינו כערובה לביטחוננו וכדי לעזור לו לצאת מן המערה ... אז מיהר היהודי ודקר אותו בחניתו מלמטה, במפשעתו...'⁸⁷ אך המקרה הזה, כאמור, קרה בפתח מערכת המסתור ולא בתוכה. דומה, כי החיילים הרומיים לא מיהרו בדרך כלל לרדת לתוך המערכות, וקל וחומר לא להילחם בתוכן. כך ביודפת, 'בעוד יוספוס מהסס אם לסמוך על ניקנור עמדו

83 קלונר, מערכות תת-קרקעיות, עמ' 220.

84 מ' גיחון, 'ההבט הצבאי של מרד בר-כוכבא על פי חקר מערכות המסתור', קתדרה 26 (תשמ"ג), עמ' 42.

85 ראו, לדוגמה י' פרג'ון, 'לוחמה חתרנית במרד בר-כוכבא', מערכות 441 (תשע"ב), עמ' 40. לזכותו של פרג'ון יש לציין, כי ב'התנצלות לפני סיכום' הוא מדגיש שהוא בוחן את

הדברים ב'משקפיים עכשוויים', ומחקר מן הסוג הזה 'עלול לחטוא לאמת', שם, עמ' 44.

86 דיו קאסיוס, תולדות רומא, ספר סט, 12, תרגום: ב' איזק. וכן, Cassius Dio, *Historia Romana* LXIX, 12–15, M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, vol. 2, Jerusalem 1980, pp. 391–393

87 יוסף, מלחמת, עמ' 344.

החיילים הנרגזים לשלוח אש במערה...'⁸⁸ כלומר, כנראה באמצעות אש (ועשן) הם ניסו לגרום למסתתרים לצאת החוצה או להיחנק מהעשן בתוך המערכת.⁸⁹ עם זאת, יוסף מזכיר לפחות שני מקרים שבהם החיילים אכן נכנסו אל תוך מערכות המסתור בחיפוש אחר מסתתרים: ביורפת, '... בימים הבאים [אחרי כיבוש העיר] בדקו בקפידה את מקומות המסתור, התנקמו במי שהסתתרו במחילות ובמערות והרגו את בני כל הגילים...'⁹⁰ ובירושלים '... החלו לחפש את המסתתרים במחילות: ביקעו את הקרקע והרגו את כל מי שנתקלו בו'.⁹¹ אם כי נראה, שלפחות במקרה של ירושלים, הסיבה האמתית לכניסת החיילים למחילות הייתה 'כי דברים יקרי ערך רבים נמצאו בתעלות ותשוקת הבצע הכשירה כל דרך [להשגתם].'⁹² אלחנן סמט בחן את המקורות במשנה, בתוספתא ובתלמוד והגיע למסקנה, שהמילים 'מחבוא', 'מחבואה' ו'מחבויין' מתייחסות למערכות המסתור. אין המקורות האלה עוסקים במערכות המסתור מן הפן ההיסטורי, אלא הם דנים בסוגיות של טומאה וטהרה, בעיקר בהקשר של נוכחות נשים וילדים שמסתתרים במערכות. כך, מתוך דיון הלכתי אפשר ללמוד מן המקורות האלה שמערכות המסתור שימשו בראש ובראשונה דווקא את האוכלוסייה הבלתי לוחמת.⁹³ חיזוק לכך נמצא למשל באחת ממערכות המסתור שנחשפה במהלך חפירות ההצלה בכביש עוקף שוהם. במערכת נתגלו עצמותיהם של למעלה מ-20 אנשים, מחציתם נשים וילדים שגילם פחות מ-15 שנה.⁹⁴ כבר בראשית שנות השמונים זאת גם הייתה דעתו של מרדכי אביעם לגבי מערכות המסתור בגליל. לדעתו, הן לא שימשו לצרכים צבאיים, אלא, '... שימשו כפי הנראה, בעיקר את האוכלוסייה הבלתי לוחמת בעתות מלחמה, ואת האוכלוסייה כולה בעתות שמד וצרה'.⁹⁵ לאור הדברים לעיל, ספק רב אם המערכות שימשו ללוחמת גרילה או כבסיסי התארגנות של המורדים. לדעתי, כשמן כן הן – הן נועדו למסתור, בעיקר של האוכלוסייה האזרחית ורק בשעת מצוקה ממשית. המספר הרב והמגוון הגדול של

88 שם, עמ' 346.

89 שיטה כזאת 'לטיהור' מערכות מסתור מוזכרת גם בתלמוד הבבלי. על כך ראו שבטיאל, מפני מדין, עמ' 191.

90 יוסף, מלחמת, עמ' 344.

91 שם, עמ' 559.

92 שם.

93 א' סמט, 'המחבוא(ה) – עדות מן המשנה התוספתא והתלמוד לקיומן של מערכות המסתור', נקרות צורים 13 (תשמ"ו), עמ' 9-15.

94 ע' דהרי, ע' עד, 'כביש עוקף שוהם', חרשות ארכיאולוגיות (תשנ"ח), עמ' 79-83.

95 מ' אביעם, 'תרומתן של מערכות המסתור בגליל לחקר מערכות המסתור', נקרות צורים 7 (תשמ"ג), עמ' 58.

מערכות המסתור בנשר-רמלה רומז לכך שכל משפחה, ללא כל התערבות מלמעלה, דאגה לחצוב מערכת מסתור מתחת לביתה. בעיתות שלום מערכת כזאת יכלה לשמש כמחסן תת-קרקעי לצורך הסתרת תוצרת חקלאית או העלמת מסים. ובעיתות מלחמה שימשה כמפלט האחרון, שאפשר שהייה בטוחה במשך ימים אחדים.

תופעת מערכות המסתור ייחודית, למיטב ידיעתי, לתחומי ארץ ישראל ובפרט ליישובים המזוהים כיהודיים. אפשר להניח שתופעת המסתור התפתחה כמענה לתנאים שבהם היו נתונים היהודים בתקופת הבית השני: מרחב גאוגרפי מצומצם, סכנת מלחמה תמידית, סביבה עוינת וכתוצאה מכל אלה – היעדר אפשרות להימלט במהירות לאזורים בטוחים ולהמתין בהם עד יעבור זעם. ביסוס להנחה הזאת ניכר מכך שמערכות המסתור נפוצות בייחוד באזורים שהגישה אליהם קלה יחסית, דוגמת שפלת יהודה והגליל התחתון. באזורים שהגישה אליהם קשה, דוגמת המצוקים באזור ים המלח, חבל בנימין, דרום השומרון והגליל העליון, מערכות המסתור מעטות יחסית ונפוצה התופעה של מערות מפלט ומקלטי מצוקים.⁹⁶

סיכום ומסקנות

עשרות מערכות המסתור שנחפרו בנשר-רמלה בשנים האחרונות דומות מבחינה אדריכלית ורעיונית למאות מערכות המסתור שנתגלו ביהודה בארבעת העשורים האחרונים. תרומתן הגדולה של המערכות בנשר-רמלה היא דווקא בממצא הקרמי והנומיסמטי שיש ביכולתו להקדים את התיארוך של תופעת המסתור בשפלת יהודה. החל מסוף שנות השמונים של המאה העשרים התקבעה במחקר התפיסה, שלפיה מערכות המסתור בשפלת יהודה הן מפעל אדריכלי אחיד הקשור דווקא למרד בר-כוכבא. התפיסה הזאת מבוססת בעיקר על הכרונולוגיה היחסית ועל הפרשנות של המקורות ההיסטוריים. הדבר גרם לכך שמערכות מסתור רבות שנתגלו בעשורים האחרונים מתוארכות לימי מרד בר-כוכבא על סמך הקבלות אדריכליות, לפעמים לאחר סקר בלבד. לעיתים, כאשר במערכות נמצא חומר מתאריך הקדום למרד בר-כוכבא, הוא לא זוכה לתשומת הלב הראויה, מאחר שהוא חורג מהתפיסה. כמעט לא נבחנת האפשרות שמערכות המסתור הן תופעה קדומה ומתמשכת ולא מפעל אדריכלי אחיד הקשור לאירוע מסוים.

96 על מערות המקלט (מקלטי מצוקים) ראו למשל, שבטיאל, מקלטי המצוקים; על מערות המקלט ראו למשל, ר' פורת ואחרים, 'מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא במרחב שבין עין גדי לחורבת קומראן לאור המחקר המחודש במדבר יהודה', מחקרי ים-המלח והערבה, כרך 2 (2010), עמ' 1-20.

אין ספק שמרד בר־כוכבא הוא אחד האירועים המשמעותיים והחשובים בתולדות עם ישראל. בשונה ממרד החורבן, שבעקבותיו איבד עם ישראל את הסמל הדתי והלאומי שלו – את המקדש בירושלים – מרד בר־כוכבא הביא לחורבן מוחלט של היישוב היהודי ביהודה ולפגיעה במעמדם של היהודים ברחבי האימפריה הרומית. עם זאת, לדעתי, מערכות המסתור לא יכולות לשמש כ'מאובן מנחה' ולהיות משויכות אוטומטית דווקא למרד בר־כוכבא. חשוב להדגיש, שאין ספק שמערכות מסתור רבות, אם לא רובן, שימשו גם במרד בר־כוכבא, וייתכן שחלקן אף נחצבו במיוחד לקראת המרד הזה.

עם זאת, הממצאים במערכות המסתור בנשר־רמלה ובאתרים נוספים בשפלת יהודה מצביעים על קדמותה של תופעת המסתור. לממצאים הארכאולוגיים יש לצרף את העדות של יוסף בן מתתיהו בדבר השימוש הנרחב במערכות המסתור במהלך מרד החורבן, דבר הרומז, לדעתי, לכך שמערכות המסתור כבר היו דבר שבשגרה לכל המאוחר סביב אמצע המאה הראשונה לספירה. דומה שמדובר כאן בתופעה מתמשכת, ואין זה נכון לקשור מערכות מסתור אך ורק למרד, בין אם לראשון או לשני. רוב הממצא במערכות המסתור בנשר־רמלה, הן הקרמי והן הנומיסמטי, מצביע על כך שראשיתה של תופעת המסתור באתר היא לכל המאוחר במחצית השנייה של המאה הראשונה לפנה"ס.⁹⁷ גילוי של ממצא קרמי (ובפרט של כלים שלמים ותמימים) שחלקו מתוארך למאה הראשונה לפנה"ס או אף קודם לכן, לצד המטבעות התלמיים והסלווקיים, יכול להקדים את התיארוך הזה עוד יותר. מערכות המסתור באתר התפתחו באופן אורגני והיו חלק ממרקם החיים של האוכלוסייה היהודית במשך דורות. חיזוק לכך ניכר במקרים שבהם מקוואות הטהרה חותכים חלקים במערכות המסתור.

בכמה מערכות מסתור בנשר־רמלה נתגלה ממצא קרמי ונומיסמטי המעיד על השימוש בהן גם בתקופה שבין המרידות, ואולי אף על ההכנות למרד בר־כוכבא. ואולם, היעדר מוחלט של מטבעות בר־כוכבא לא רק במערכות המסתור אלא באתר כולו רומז לכך שהיישוב היהודי בנשר־רמלה חדל להתקיים לפני פרוץ המרד או מיד בתחילתו. מספרן הרב של מערכות המסתור באתר לצד הממצא הרב והמגוון שהתגלה בהן מאפשרים לקבוע כי מערכות המסתור בנשר־רמלה אינן תופעה פתאומית וזמנית, אלא, חלק בלתי נפרד ממרקם החיים של היישוב היהודי באתר במשך כמאה וחמישים שנה.

97 בשנים האחרונות הולכות ומצטברות העדויות לכך שראשיתה של תופעת המסתור היא בתקופה החשמונאית. על כך ראו למשל, י' שבטיאל, 'מערכת מסתור בחורבת ראש מיה, חיפה: ציון דרך בהקדמת תופעת מערכות המסתור לתקופת ימי החשמונאים', מחקרים חדשים של הגליל, ספר שלישי (2018), עמ' 98-118.

הערה

כל האיורים מתוך: מלמד, מערכות מסתור. כל המפות, התכניות והחתיכים הוכנו על ידי ויאצ'סלב פירסקי וסרגיי אלון. צילומי השטח נעשו על ידי תומר אפלבוים.

מקורות

יוסף, מלחמת = יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים, תרגום: ל' אולמן, ירושלים תש"ע

רשימת הקיצורים

W. Avrutis, *Late Chalcolithic and Early Bronze Age I Remains at Nesher-Ramla Quarry*, Haifa 2012

V. W. Avrutis, *Wine Presses at Nesher-Ramla Quarry*, Haifa 2015 = יין
אדלר, הארכיאולוגיה של הטהרה = 'י אדלר, הארכיאולוגיה של הטהרה. עדויות ארכיאולוגיות לשמירת הלכות טהרה בארץ-ישראל מהתקופה החשמונאית עד סוף תקופת התלמוד (164 לפנה"ס – 400 לסה"נ). חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"א

זיסו, עדולם = ב' זיסו, מערכת מסתור בתל עדולם, נקרות צורים 20 (תשנ"ט), עמ' 69-78
B. Zissu et al., 'New discoveries at Horvat Burgin in the = חורבת בורגין =
Judean Shephelah: Tombs, Hiding Complexes and Graffiti', *Palestine Exploration Quarterly* 145/1 (2013), pp. 29-52

A. Melamed, *Underground Hiding Complexes and Installations at Nesher-Ramla Quarry*, Haifa 2020

מלמד, מערכות מסתור א = A. Melamed, *Hiding Complexes*, קול-יעקב, הפירות הצלה א, עמ' 89-97

מלמד, מערכות מסתור ב = A. Melamed, *Hiding Complexes*, קול-יעקב, הפירות הצלה ב, עמ' 30-78

מלמד, מקוואות א = A. Melamed, *Ritual Baths (Miqva'ot)*, קול-יעקב, הפירות הצלה א, עמ' 79-89

מלמד, מקוואות ב = A. Melamed, *Ritual Baths (Miqva'ot)*, קול-יעקב, הפירות הצלה ב, עמ' 14-29

נחמיאס וגל, מודיעין = ק' נחמיאס, צ' גל, 'מודיעין', חדשות ארכאולוגיות: הפירות וסקרים בישראל 111 (תש"ס), עמ' 63-64

Y. Farhi and A. Melamed, 'Two Coin Hoards from Underground = שני מטמונים =
Complexes at Nesher-Ramla Quarry', *Israel Numismatic Research* 9 (2014), pp. 109-132

S. Kol-Ya'akov, *Salvage Excavations at Nesher-Ramla Quarry*, vol. I, Haifa 2010

- S. Kol-Ya'akov, *Salvage Excavations at Nesher-Ramla = קול-ייעקב, הפירות הצלה ב*
Quarry, vol. II, Haifa 2018
- A. Kloner, 'Underground Hiding Complexes from the Bar = מערכות תת-קרקעיות
 Kokhba War in the Judean Shephelah', *The Biblical Archaeologist* 46/4 (1983),
 pp. 210–221
- קלונר וטפר, מערכות המסתור = ע' קלונר, י' טפר, מערכות המסתור בשפלת יהודה, תל אביב
 תשמ"ז
- שבטיאל, מקלטי המצוקים = י' שבטיאל, 'ייחודם של מקלטי המצוקים בהר אריבל-נתאי, בנחל
 עמוד ובסלע עכברה בתקופת הבית השני ובמרד החורבן', ז' וייס (עורך), ארץ ישראל –
 מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה, כרך שלושים ואחד, ספר אהוד נצר, ירושלים תשע"ה,
 עמ' 420–408
- שבטיאל, מפני מדין = י' שבטיאל, 'מפני מדין עשו להם בני ישראל את המנהרות בהרים ואת
 המערות' – מקורות היסטוריים לתופעת המסתור בחללים תת-קרקעיים בעתות מצוקה,
 במעבה ההר קובץ שישי (תשע"ז), עמ' 200–175
- שבטיאל, מערכות המסתור = י' שבטיאל, 'מערכות המסתור בגליל ייחודן ותפוצתן – עדכון
 דיון מחודש', קתדרה 142 (תשע"א), עמ' 26–7